

340

В. Шанайда
А. БАХ.

ЦАР-ГОЛОД

Переклав

Микола Залізняк.

Василь Шанайда вибачені

M. Гуричук

Ціна 35 центів.

Накладом Видавництва "Голос Правди"
119 E. 7th Street, New York, N. Y.

1918.

А. Б А Х.

ЦАР-ГОЛОД

Переклав
Микола Залізняк.

Ціна 35 центів.

ВИДАВНИЦТВО "ГОЛОС ПРАВДИ"
119 E. 7th Street, New York, N. Y.

1918.

ЦАР-ГОЛОД.

Лютий в світі є цар —
Голод — іменнє йому!

Забудьмо на хвилю про власні злидні та турботи й пригляньмо ся пильно до житя, що кипить довкола нас — яким же дивним та не зрозумілим здається воно нам на перший погляд! На кожному кроці зауважимо ми безліч незрозумілих суперечностей. Одні працюють в поті чола, — другі нічого не роблять; одні голодують та як мухи вмирають від усяких хороб — другі живуть в роскішних палацах і їдять на сріблі та золоті; одні нарікають та терплять, — другі тішать ся та радіють. Міркуючи по справедливості, треба було сподівати ся, що саме той живе в достатках, хто працьовитий та ощадний: праця в них аж горить і все йде добре. А оплакують свою долю трутні ледачі, та так їм і треба. Бо коли ти ледашо, пянича, нарікай сам на себе, терпи всяке лихо та злидні, бо сам винен.

Дійсно було б так, як ми сподівали ся, коли б усе діяло ся по справедливості. Але вдійсності все виглядає цілком інакше. Живуть в злиднях, гинуть від голоду та хороб, безперестанно боряться з жорстокою долею саме ті, що в крівавому поті чола працюють, а жите трутнів ледачих — то безперестанне свято. Богато є таких, що й тільки уміють, що гроши переводити, а грошей в них і кури не клюють. Чи ж се справедливо? Хто не родив ся сином богача, весь

вік в злиднях жiteme; спить ще в колисці, а вже горе та лихо чигають на нього, щоб ухопити й понести муки в життє. Візьмімо для прикладу селянську дитину. Ще його від землі не видно, а вже воно тягне на ший тяжке ярмо, хотіло би бігати, пограти ся, а натомість йому дають лозину до рук та велять гусей пасти; а коли підросте, одержить вищий чин — буде свині пасти пізньше телята і так далі по порядку. Та се ще його, бо сї дитячі лїта селянської дитини минають пришаймні без журби: гірше їй як підросте. Ось минуло її вісім лїт. Надійшла зима; заможнійші батьки віддають своїх дітей до школи — весело там бути разом з іншими. Та він сього не може зробити; не для вбогих дітей така розкіш. В батька влїтку хліб погано вродив, а тут треба платити податки та недобори; гроший не ма, а ротів богато. Довідується ся тоді батько, що сусідний пан заложив фабрику сїрників: знайшла ся добра людина, що малечі заробіток дастъ. Хлопцеві на фабрику йти хочеться так само, як грішникови горячу сковороду лизати. Та що робити — батько веде. Знає він добре, що за 12 та 14 годин праці на день зароблятиме хлопець тільки по 10 копійок; знає добре, що від сїрки та фосфору почне він на фабриці слабувати. Тяжко йому, та все ж він міркує, що її 10 копійок потрібні в господарстві.

Коли йому пощастиТЬ, коли його ще змалку не змарнує хороба й не скалічить машина — то доживши до 18 років мусітиме він сам подумати про свою долю. В фабриці сїрників для нього вже нема місця; адже він не може працювати за 10 копійок денно, і через се хазяй приймає на його місце молодших, котрим менше платити, а його викидає. Лишилися на селі при батькові він теж не може: батько землі має мало і сам ледве з неї вижити може. Іде тоді наш хлопчина до міста і постуває там наприклад на фабрику ситцю. Дивно йому зразу здалося, коли його ставили біля машини — важко було справляти ся біля неї. Так і здається ся, що от от або приєдно урветься, або руку захопить між шестернію. Та помалу призвичайв

ся він до нової роботи. Попрацював таким чином років три, а може й більше, приладив ся до роботи і зробив ся добрим ткачем. Живе він якось і думає весь вік свій при праці на фабриці прожити, коли нараз — гуп! — Власник фабрики оповіщує, що він мусить половину робітників на фабриці розщитати, бо на ситці попиту не має, і фабрика приносить страти. Наш ткач опинив ся разом з товаришами на вулиці. Пробував був щастя по інших фабриках, але скрізь почув однакову відповідь: „вибачайте, приятелю, ледве позбув ся я своїх власних робітників, та й то по поліцію доводилося посыкати”. Сів тоді наш ткач на мілині; немає на нього попиту та й край!

Що має робити? А пити та їсти треба; через се поступає він на першу фабрику, де тільки його прийняли. Опинив ся він наприклад на гамарні. Скільки бідолаха на терпів ся її які пекельні муки терпіти мусів, поки хоч трохи призвичайв ся до нової роботи і забув своє ткацке ремесло! Та не встиг він до нового становища навикнути, як його знову прогнали. Мусів він тоді третього ремесла вчити ся. І так ціле жите своє він тягається, не знаючи, з якого боку лихо на нього впаде.

Безнадійний біль огортає людину, коли вона здумає, що на світі діється ся. Стільки людина значить, скільки тріска, котрою хвиля на всі боки кидає. Як хвиля кидає її доля жорстока, рве її торгає, аж нарешті до краю поломану вона викине її кудись на брук або під баркан — тут здихай!

Щож то за доля така? Щож то за сила така незнана, що так жорстоко людьми кидає, грається ними, як трісками, позбавляє їх своєї волі? Дійсно велика се сила!

Лютий в світі є цар —
Голод — іменнє йому!

Ось що се за сила! Цар-голод орудує людьми. Та не страшний був би голод, коли б лихий людський лад не додавав йому такої страшенної сили. Все лихо від людського ладу. Чого одним добре, другим

погано, чого однії розкошують, другі з голоду пухнуть?

Богато намучив ся людський розум, поки розвязав се питанє, поки дізнав ся, де правда, кривда в людських порядках.

Про сю правду та кривду людського ладу ми й будемо говорити. Коли все для нас буде ясне, може стати ся, лекше нам буде зарадити людській недолі.

РОЗДІЛ I.

Співробітництво. Поділ праці. Обмін. Товар.

Щоб нам лекше було зрозуміти суть теперішнього ладу, почнемо з давніх часів. Коли ми хочемо добре пізнати яку людину, ми насамперед розпитуємо ся про все жите її від дитячих літ. І коли все її минуле жите буде перед нашими очима, тоді нам легко буде сказати, що се за людина. Те саме можна сказати і про весь людський рід. Коли дізнаємо ся, як він жив від найдавніших часів і до нашого часу, як він дійшов до теперішнього свого становища — зрозуміємо богато сучасних речей.

За старовинних непамятних часів весь рід людський жив так, як тепер живуть півголі дики люди — по лісах та печерах, без сіл та міст, без доріг та мостів. Мало сили в нього було і він не мав природної зброї. Природа дала бикові роги, новкові гострі зуби, левові міцні пазурі; все се, щоб боронити ся від нападів. А дика людина нічого не мала, хиба тільки палицю загострену, котра й складала всю її зброю. А жити й дикунові хочеть ся. Доводить ся поживу здобувати, а найголовніше — боронити свою шкуру від ворогів звірів. Зрозуміло, що тимчасом як лев або медвід пожирали що дня оленя або бика, дикун мусів живити ся всякою поганю. Що до ворогів, кожда звірина, що була дужча від дикуна, безкарно кривдила а навіть пожирала людину.

Становище дикої людини при таких обставинах було безнадійне. Де їй шукати допомоги та оборони?

Звичайно, що серед таких самих неприємливих дикунів, як і вона сама. І от по малу наші дикі люди починають громадити ся до купи, а згromadившись одразу духа набирають. Насамперед пощастило їм гуртом убити великого оленя, й іли вони його цілий день. А коли до них сунувся медвідь, вони купою кинулись на нього й розплатилися за його давні гріхи. Коли б дикі люди не зібралися до купи, вони оленини як вух своїх не бачили б, швидше б самі в медвежих лапах опинилися. А тепер кождий не тільки оленини скуштував, а ще й медведя палицею почастував. Таким чином стародавні люди починають розуміти, що живучи в купі далеко легше можна заспокоїти свої потреби; в спілці легше буде й більшу звірину вбити, а медведів та вовків так налякати, щоб вони довго памятали про силу людини. Коли вже раз засіла в голові диких людей думка про користність спільногоЖиття, почали вони тримати ся громади, бо ніхто з них не хотів вертати ся до давнього зліденноГО та безборонного життя. Таким чином ми бачимо, що головна причина життя суспільного, громадського — нужда, безпомічність, котрі примусили людей єднати свої сили, як для здобування собі поживи, так і для оборони від ворогів. Таке з'єднане сил зветься співробітництвом, спільною працею. Щоб показати всю користь та необхідність співробітництва, я наведу такий приклад.

Треба перенести з одного місця на друге 10 ча-
вунних стовпів, по 20 пудів ваги кождий. До сеї ро-
боти взялося 10 чоловіків. Коли кождий з них візь-
ме собі один стовп, схоче сам перенести його, він
ніколи його навіть з місця не ворухне. А коли всі 10
чоловіків з'єднають свої сили, візьмуться до одного
стовпа, потім до другого і так далі, вони швидко скін-
чать сю роботу. Така сила співробітництва! Таким
чином ми можемо сказати, що нужда та безпоміч-
ність єднають людей та примушують їх до спільної
праці й громадського або суспільного життя.

Кожда така громада, щоб не загинути з голоду,
мусить пильнувати над своєю безпечностю та дбати

про засоби, що забезпечують її існування. В міру того як розвивається людський розум та збільшується людське знання, кожда громада робить все, що може, для забезпечення собі добробиту: вона оре, сїє, викохує худобу, збирає овочі і т. д. Та не всі місця на поверхні землі мають однакові властивості. Через це не всі громади можуть жити з твої самої праці. Одна громада має, скажімо родючий чорнозем — вона сїє богато збіжжа; друга осіла на луках, вона годує худобу; третя врешті натрапила припадково на болотяну місцевість — збіже на ній не родить, але на тім місці болото має богато залізної руди, і громада береться до того, що для неї найлекше. Побачимо, що з того виходить. Одна громада має богато хліба, але її потрібні сокири та інші залізні вироби, а друга павпаки — має залізо, але її не вистарчає хліба. І один і другій громаді погано. І от люди з ріжких громад припадково стрічаються між собою. Одні оповідають, що мають богато хліба, але не достає їм заліза, — другі, що мають занадто всяких залізних виробів, але мало хліба. Розуміється, вони рішають обмінятися. Вони обмінюються своїми богатствами, і тепер обидві громади мають вже їх хліб, і залізні вибори. А познайомившися раз, члени ріжких громад річно обмінюються тим, що в себе виробили, або, як се в науці зветься, обмінюються своїми **продуктами**.

Коли члени тих громад призвичаїлися до обміну, наші ковалі починають міркувати так: „наша болотяна місцевість дуже погано родить хліб і шкода на неї працю витрачати. Ліпше вже кинемо хліборобство та будемо знати саме тілько ковальство. Тоді зможемо все, що виробимо, обміняти в сусідів на хліб та інші потрібні для нас речі”. Для кождої з наших громад потрібні і хліб, і залізні вироби. Але тепер вони влаштувалися так, що чорноземна громада виробляє самий тільки хліб, а болотяна — самі тільки залізні вироби, а потім обмінюються своїми продуктами.

Таким чином громади поділили поміж себе працю — одна живе тільки з хліборобства, друга тільки з ковальства — завели поділ праці. Через те, що кож-

да така громада пильнує брати ся тільки до того, що для неї лекше, то поділ праці повстає між богатою громадами, котрі потім обопільно обмінюють своїми продуктами. Але й в середині громади теж мусить виникнути поділ праці. Хто не буде, скажемо, має таку силу, що дерева з коріннями вивертає — буде з нього добрий орач, але за те чоботи так пошиє, що їх сором буде й людям показати. А інший слабовитий — коси не потягне, зате добре чоботи пошиє. Для обох потрібні і хліб і чоботи. Але щоб не гаяти орачеві даремно часу над шилом, а швецові над косою — кождий з них робить тільки одно: орач сіє хліб, а швець шиє чоботи: потім вони обмінюються своїми продуктами. Таким чином вони й поділили поміж себе працю. І в загалі, через те, що кожда людина охітніше береться до любої для неї праці, в громаді запроваджується поділ праці. Коли в громаді є 30 чоловіка, між ними, наприклад, буде 17 орачів, 2 шевці, 2 ковалі, 5 теслів, 1 пічник. Кождий з них робить тільки одно, але всі вони разом виробляють все потрібне для життя громаді: хліб, чоботи та ін. Всі члени громади працюють спільно, але їх праця поділена: кождий робить тільки одно, памятаючи, що коли за двома зайцями поженеться, жадного не спіймає. Що поділ праці дійсно корисний, можна бачити з отсього прикладу. Добрий швець пошиє пару чобіт, скажемо, за два дні. А коли коваль кине своє ремесло і схоче шити собі чоботи, він їх і за два тижні не пошиє. Теж саме буде і з швецем, коли він схоче ніж зробити. Словом при поділі праці кожда людина, вибравши собі одно яке діло (вибравши собі фах), пристосовується до нього й працює в своїму фахові краще й швидше, ніж така, що одночасно до 20 ремесел береться.

Поділ праці робить працю видатнішою, або як кажуть, збільшує продуктивність (витворчість) праці.

Через те що при поділі праці кождий виробляє тільки один з усіх потрібних для нього продуктів, то само по собі зрозуміло, він мусить обмінювати

свої вироби на вироби інших витворців. Наприклад швець, котрий виробляє тільки чоботи, мусить їх обміняти на хліб, сіль, одежду і т. д. Таким чином, при поділі праці необхідно мусить бути обмін продуктів.

Кождий витворець виробляє тільки невелику частину продуктів для своїх особистих потреб. Наприклад, швець, котрий на рік пошиє 150 пар чобіт, для своєї потреби виробляє тільки дві пари. Інші 148 пар він виробляє для обміну на інші потрібні для нього речі. Сі 148 пар уже будуть таким чином товар.

Всякі продукти, котрі виробляють ся для обміну (або на продаж), звуться товаром.

Таким чином виходить, що поділ праці викликає необхідність в обміні її примушує людей виробляти продукти для обміну (або на продаж), виробляти товари.

Коли тепер пригадаємо собі все сказане в сьому розділі, дійдемо до висновку, що лихо та безрадність єднають людей в громаді і примушують їх до спільноти праці. Потім ріжниця місцевих обставин та ріжнородність сил та здібностей окремих людей викликають поділ праці в співробітництві, як між окремими громадами, так і між членами тої самої громади. Поділ праці в свою чергу викликає обмін продуктами і витворювані продукти для обміну --- продукцію товарів.

РОЗДІЛ II.

Вартість товарів.

Ми вже знаємо, що поділ праці необхідно викликає обмін товарів. Тепер виникає питання, як довідати ся, скільки одного товару треба оддати при заміні на другий.

Візьмімо спочатку умисно найпростіший приклад. Швець хоче обміняти у ткача пару чобіт на полотно. Скільки полотна повинен отримати швець за свої чоботи? Річ проста, що швець хотів би отримати яко мoga більше полотна, а ткач хотів би його дати яко мога менше. Яким способом вони дійдуть до

згоди. Коли швець зажадає за свої чоботи, скажемо, 40 арш. полотна, ткач напевно відповість йому: „ди-вісь за два дні чоботи зробив, а хоче за них 40 арш. полотна! А то дурна голова не розуміє, що я працю-вав над сим полотном 4 дні! Коли ж навпаки, ткач да-ватиме шевцеві за його чоботи тільки 10 арш. полот-на, то й швець йому на те відповість: „теж не дурсень! Я над чобітьми 2 дні спину гнув, а ти свої 10 арш. по-лотна за один день виткав! Ні, голубе, забогато хо-чеш, не відповідно виходить так”. Але шевцеві полот-но потрібне на штани, а ткач вже давно свої чоботи зносив, бoso бігає, то ж треба якось погодити ся. Ото ткач і каже до шевця: „Слухай, брате, ти свої чобо-ти робив два дні, дам я тобі стільки полотна, скільки сам виробив за два дні. Ось маєш 20 арш. полотна. Се буде саме в міру, і ніхто знає не матиме кривди”. Н сьому й згодили ся. Ми бачимо, що ткач та швець мусіли свої товари оцінити відповідно до часу, який кождий з них видав на витворене товарів.

Очевидно, що не кождий швець знає, скільки ча-су витрачає ткач, щоб виробити арш. полотна; та й не кождий ткач знає, скільки часу шиють чоботи; адже не може кождий ткач знати всі ремесла. Але навіть коли швець і ткач не потраплять вичислити, скільки товару належить ся кожному з них, проте врешті вони все ж будуть цінити свої товари відпо-відно до тої кількості часу, яка потрібна, щоб їх ви-робити. Станеться се таким способом. Припустімо, що шевці ошукують ткачів і за кожду пару чобіт бе-рутъ не 20 арш. полотна, а 15 арш. Ремесло шевця буде тоді кориснійше від ремесла ткача. Шевці жити-муть виспівуючи, а мозольна праця ткача ледве здо-лає його виживити. Кожда людина шукає, де краще, і через се богато ткачів почало б учити свої діти шев-ства і через кілька часу намножило ся б стільки шев-ців, що не було б кому носити вироблені ними чоботи. Хоч нехоч, мусіли би шевці, щоб збути нагромадже-ний товар, знизити ціну й знижувати її що раз більше, віддавати пару чобіт не тільки за 20, але навіть за 15 арш. полотна, аж поки нарешті шевство не перестало

би бути корисним, і менше людей почало б брати ся до нього. Тоді ціна на чоботи знову підняла ся б, бо чобіт стало менше. Коли б ткачі ошукували шевців, теслів, орачів та інших, і тут було б те саме. Люди кинули ся б до ткацтва, виробили б занадто богато полотна, й полотно так би подешевіло, що ткацке ремесло перестало б бути корисним. З цього виникає, що в кожному разі товар кінець кінцем, буде цінити ся відповідно до часу, який витрачається на його витворене. Таким чином, в дійсності, обмінюючи ся товарами, люди обмінюють ся однаковими послугами, се значить, що приблизно одинаковий час працюють одно на одного.

Та їй чи можна іншим способом оцінити товар? На перший погляд може здати ся, що товар можна оцінити відповідно до тої користі, яку він дає людям: чим корисніший товар, тим більше за нього їй дадуть. Але коли б товари оцінювалися відповідно до користі, з цього вийшла б сама плутаниця. Хто не має чобіт, готовий за них заплатити потрійну ціну, а коли вже купив одну пару, за другу їй шелега не дасть. Та їй як довідати ся, який товар корисніший, який потрібніший? Сьогодні міні потрібні чоботи, завтра полотно. Сьогодні міні хліб не потрібний, а завтра міні їй хліб, і черевики, ѹ полотно знадобились. Повітрє і вода для всіх потрібні, а ніхто за них грошей не платить, бо і повітрє, і воду людина здобула без праці, їх їй дарувала природа. Та за ту саму воду треба платити гроші, коли для того, щоб здобути її, треба витрачати працю. Наприклад, по містах треба за воду платити водовозам або за водопровод. З цього виникає, що товар треба цінити відповідно до праці, яку витрачено на їх здобування або продукцію.

Добре. Але уявім собі таткій випадок. Наш швець котрій хоче обміняти чоботи на полотно, любить пити і з пяних очей промарудив ся над чоботами не два дні, як слід би було, а цілих чотири, і через се забажав би одержати за чоботи від ткача не 20 арш. полотна, а 40 аршин. „А, мовляв, робив чоботи чотири дні, і ти міні мусиш дати за чоботи стільки скіль-

ки ти виробив за чотири дні. Дай мій 40 аршин полотна". Тоді ткач очевидно тільки поглузив би з нашого шевця: „ти б, свате, частіше до чарки заглядав та на печі лежав, тоді б і десять днів одну пару чобіт робив. А через се шукай собі такого дурня, який би тобі за них дав сто аршин полотна. А я вже краще обмінюю ся з таким швецем, котрий пару чобіт робить два дні і візьме з мене за них 20 аршин полотна". Так сказав би ткач, і швець мусів би віддати свої чоботи за 20 аршин полотна, щоб не тягти ся з ними до дому. Значить, швець не мав рації, вимагаючи за пару чобіт, над котрими працював чотири дні, не 20 аршин, але більше.

З цього виникає, що кождий швець повинен цінити свій товар не відповідно до того часу, який він сидів над чоботами, але відповідно до того, який дійсно необхідний, щоб пошити пару чобіт. Коли всі швеці шиють за два дні по парі чобіт, його чоботи теж цінитимуться працею за два дні, хочаб випадково він і витратив на них більше часу.

Словом, між нашими робітниками при обміні товари ціняться відповідно до того часу, який потрібний для їх продукції, або, як кажуть, вартість товарів вимірюється кількостю праці, потрібної для їх продукції. Се правило треба замінити, бо без цього не можна зрозуміти весь господарський лад, від котрого так гірко живеться робочому людові.

РОЗДІЛ III.

Гроші.

Чоботи і полотно, як ми бачили вище, обмінювалися так, що в обох сих товарах лежала однакова кількість праці*). Пара чобіт, на продукцію котрої треба було ужити два дні праці, обмінювалася на 20 арш. полотна, на продукцію котрих треба було витра-

*) Так воно й було з початку, коли між людьми був звичайний обмін товарами. При помочі цього обміну люди працювали один на одного, взаємно допомагали один одному, так, щоби нікому не було кривди.

тити теж 2 дній праці. І взагалі всі товари, що були на ринку, могли бути обмінювані один на одного так, щоби в обмінованих товарах лежала однаакова кількість праці. Так наприклад, коли на продукцію 4-ох пудів ішениці треба ужити 2 дні, на пару чобіт теж 2, на 20 арш. полотна -- 2 дні, на 5 арш. сукна -- 2 дні, на люстtro — 2 дні, то всі ці товари можна було обміняти один на другий, так, що за пару чобіт можна було одержати 4 пуди ішениці, або 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна або люстtro. А коли треба збути люстtro, його можна обміняти на 4 пуди ішениці, або на 20 арш. полотна, або на 5 арш. сукна і т. д.

Тепер уявімо собі такий випадок. Наш швець потрібue полотна. Пошив він чоботи і пішов мінятися до ткача. Як на лихо ткач саме в переддень набув чоботи і ні за що не згоджується віддати полотно за нові чоботи. „Не треба мінії двох пар чобіт — каже він — хочу жінці набрати сукню; колиби ти мав яку відповідну матерію я може виміняв би на полотно”. Трудна рада, іде швець до другого ткача, до третього — та сама історія: ніхто не потребує чобіт, ніхто не хоче їх брати — чого їм дурно лежати. Жалує швець, що він не пекар; хліб — товар рухливий: і сьогодні їсти і завтра їсти треба; хліб легше, ніж чоботи обміняти на який інший товар. Нащасте пекар згодився обміняти шевцеві чоботи на хліб; швець пішов з хлібом до ткача і той дав йому нарешті полотно, Та і пекар нарікав ся на свою долю: правда, його товар пропрібний для всіх, без нього не обійтися, та все ж іншим разом і хліб збути тяжко — скотар наприклад має корову, котра потрібна пекареві, і хліб йому що дня потрібний, та за богато хліба доводиться брати за корову, а куди ж черствий хліб дівати. Не легше в сїй справі і скотареві — худоба теж потрібна для всіх, і не черствіє вона як хліб; та потрібні скажемо, йому голки та як же голку на корову або вівцю міняти. За них йому стільки голок дадуть, що він за ціле жите не з'ужне їх. Значить, корисніше і вигідніше обмінювати ся тому, хто має найрухливіший товар: на нього кождий згодиться обмінювати ся; — коли він йому зараз непотрібний

його можна переховати; особливо, коли сей товар не швидко псується і легко ділиться на частини — тоді і маленьку і велику річ можна на нього обміняти. Такий товар — все одно майже, що наші гроші: за нього все можна купити і все продати. Всі старалися з початку обмінювати свої товари на сей товар, а потім уже на нього обміняти все, що самому треба. Такий товар таким чином ставав поволі засобом обміну.*)

Коли явилися гроші, легше стало знати і вартість всіх товарів, легше стало порівнювати їх відповідно до вартості один з одним. Всі товари почали обчислювати на гроші. Се все одно, як коли взяти вагу. Як було би порівнювати між собою відповідно до ваги два каміння, скільки разів один важчий від другого? А як порівняти на залізні тягарі, на пуди та фунти, справа і вийде як на долоні. Гроші так само

*) За ріжніх часів, в ріжніх місцях люди вибирали для сього ріжні товари. Здебільшого вибирали ті речі, котрих було найбільше в сій країні. Наші предки славянини міняли заморські товари на звірячі шкури, бо в лісах тоді водилося дуже богато звірів, і чужоземні купці охоче брали футра і шкіри. В інших місцях мінялися на ходобу, — казали се коштує стільки а стільки овець, або корів або коней. І тепер ще є дикиуни, котрі міняють ся на мушлі (сі мушлі вони уживають як окрасу і дуже люблять їх); збирають вони їх на березі моря, нанизують на нитки і на них міняють ся.

Та всі сі товари не зовсім вигідні, щоби міняти на них всі інші товари. Вартість їх (коли оцінювати їх відповідно до праці, котру на них витрачено) з року на рік міняється; раз зростає раз зменшується. Значить, ніколи не можна знати на певно, скільки одержиш за свій товар такого товару, на котрий вже легко виміняти всі інші. Се звичайно не вигідно. Не вигідно і те, що сі товари (хліб, худоба, футра) швидко псуються, переховувати їх не вигідно, тай богато місця вони займають. Через се кінець кінцем люди почали міняти всі товари на окремі товари, вартість котрих міняється не часто, котрі не швидко псуються і не займають богато місця. Сі товари — золото

служать для вимірювання вартості, як тягарі для вимірювання ваги.

Але тягарами тільки через те можна зважувати інші річи, що тягари самі мають вагу. Так і гроши. На них тільки через те можна мірити вартість інших товарів, що гроши самі мають свою вартість. Вони роблять ся з срібла та золота, а се рухливі товари. Срібло має вартість не тільки яко гроши. Срібце начине, срібні окраси почали уживати ся раніше, ніж із срібла почали виробляти гроши. І тільки для того з срібла почали робити гроши, що срібло — товар тривалий в цій, певній, в маленьких частинах має велику вартість, не исуєть ся і т. д., — коротко, видний для обміну товар.

І срібло. Уживати їх для обміну корисно її через те, що кавалок золота або срібла можна ділити на дві частини. І кожда найдрібніша частина буде мати вартість; значить на золото і срібло можна вимірювати і дрібні, і великі, і дорогі, і дешеві річи. І те вигідно, що, коли треба, кавалки срібла можна знову склавити разом, а інші товари, коли їх розрубати або розтяти, від цього псують ся. Корисно її те, що частини кавалка золота або срібла однакові, не те, що наприклад звірячі шкіри. З шкірами справа інакше стойть. Коли сказати, корова коштує більсечих шкір, іншому цього мало; йому треба сказати, яких шкір. Інша рідка шкіра варта трьох коров, а з сріблом або золотом цього справа. Справжнє срібло все однакове. От для вигоди обміну почали рубати срібло на кавалки однакової ваги. Сі рубані кавалки срібла так і почали звати ся **рублями**. З початку се були просто кавалки ріжного вигляду, ріжної форми, потім почали їх робити на один спосіб; а щоби не було шахрайства, щоби до срібла не приміщували чого небудь іншого, почали випускати сі рублі з окремого державного монетного двору, з державним знаком і окремим написом. Замість звичайних кавалків з'явилися справжні гроши або монети. Монета з одною вагою звалася рубль, з подвійною вагою 2 рублі, з половиною ваги - - пів рубля, з чвертю ваги — чверть рубля і т. д. Самі назви деяких монет свідчать про те, як вони прийшли на світ божий.

Коли для того, щоби здобути кавалок срібла в 4 золотники, треба ужити 1 день праці, а для того, щоби зробити шапку, треба ужити теж 1 день, то вартість шапки буде така сама, як і вартість кавалка срібла в 4 золотники. З цього кавалка срібла роблять монету в один рубль. От і кажуть, що вартість шапки 1 рубль. Так появляють ся гроші. З цього ми бачимо, що гроші такий самий товар, як і інші товари. Вартість їх теж міряється кількостю праці, яку треба вжити на те, щоби здобути металеву землю й обробити її. А тому, що металеву землю, з постійною вартостю, то її вартістю міряють вартість інших товарів, і товар металеву повертається в гроші. Коли я міряв вартість металевої вартості іншениці, я казав, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пару чобіт коштує 4 пуди іншениці. А коли я мірював вартість товарів вартостю грошей, я кажу, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пару чобіт коштує 4 рублі (четири кавалки срібла). Значить, гроші — це такий товар, котрий показує вартість інших товарів, або гроші — це міра вартості товарів.

На ринку гроші показують вартість товарів і замінюють собою всі інші товари при обміні (який товар схотів, такий і купив за гроші), себ-то служать засобом обміну товарів. Гроші такий самий товар як і інші товари, вартість вони мають через те, що треба вжити праці на добування металевої землі. Тільки через це на ринку можна одержати за них всякий товар. І справді, ніхто не схоче замінити свій товар за журавля в небі, або за папір від цукорків, котрий не має жадної вартості. Та якже бути з паперовими грішми? Адже паперові гроші легко зробити: в один день можна зробити десятки тисяч рублів, а на ринку можна одержати за них таку купу товарів, в котрій лежать цілі роки праці. Виходить, що вартість грошей зовсім не залежить від того, скільки витрачено праці на їх продукцію? Виходить, що в паперових грошах є якась особлива сила, коли за них можна одержати в обмін скільки схочеш товару, в той час як самі паперці мають копійчану вартість. Щоб

зрозуміти справу, постараємось дійти до самої суті. Коли добуто золото і срібло з самої землі і як слід оброблено, його розкладають на частини і роблять монети: червінці, рублі і т. д. Коли наприклад для того, щоби здобути кавалок срібла і зробити з нього монету рубль, треба витратити один день праці, і на продукцію рукавиць або шапки теж один день праці, то вартість шапки або рукавиць теж буде один рубль срібла. Рубль пущено в обмін. Пішов він гуляти по ринку. Обернеться він в тисячах рук, побуває в тисячах кишеней, повандрує він таким чином десяток літ, дивин ся, — наш рубль згубив весь свій вигляд. Подряпаний він, погнутий, герб на нім стертій, і ледви можна розібрати напис: „монета рубль сріблом”. Коли такий рубль зважимо, то переконаємося, що він згубив четверту частину своєї ваги. Се значить, що в стертій монеті на 1-4 частину менше срібла, через се і вартість її повинна бути на 1-4 частину менша. Проте на ринку ми отримуємо за старий рубль таку саму шапку або рукавиці як за новий. Щож се значить? А ось це. Кушнір, що спіродає шапку за вітертий рубль добре знає, що всьому рублю срібла менше, ніж в новому і через се він за свою шапку одержить не повну вартість (не чотири золотники, а всього тільки три). Але кушнір міркує так: мені з цього срібла не повіткни робити: все одно мені, скільки в ньому срібла. Мені треба, щоби він мав знак („монета в рубль”), а там я завтра куплю за нього ізд пшениці, або рукавиці. Чез те, що головна служба грошей лежить тільки в тому, щоб показати вартість і служити засобом обміну, то на ринку ніби по умові, звертають увагу тільки на напис на грошах, а з чого вони зроблені лишають без уваги. Хиба не все одно, чи буде на каменці написано — „рубль”, чи на ганчарці? Аби тільки на ринку всі визнавали, що се рубль, і можна би було за нього одержати шапку, або рукавиці. Ось на сей підставі повстають наперові гроші. Правительство видає наказ, надруковувати наперці з написом „один рубль” срібла, три рублі срібла і т. д., а на ринку всі повинні приймати їх як би се були справжні срібні монети.

Все се можливо тільки через те, що товар-гроші повинен показувати вартість інших товарів. А по-гроші відповідну скількість золота, або срібла, а виказувати вартість товарів може так само добре папірець, як і кавалок срібла. Ось таким чином новолі на ринку від товара-грошій лишається ся тільки знак їх вартості, надрукований на паперці — паперовий знак, або паперові гроші. А металічні гроші лежать по складах, щоби не витирали ся в обертаню. Замісць них мандрує по съвіту папірець. Через се на ньому і написано: "після предявлення видається з розмінної каси державного банку стільки а стільки рублів золотою або срібною монетою". Паперові гроші — се посвідчене на справжній сріблі, або золоті. Через се вони і мають вартість. А коли б який цар прогайнував всі сріблі або золоті гроші, котрі переховують ся в складах замісць випущених паперових грошій, вийшло би велике лихо. Треба нашому купцеві купити за границею товар. За границею не дуже то довіряють нашим папірцям. Коли там зачуто, що вскарбі тої держави за мало справжніх грошій, не схотять виплатити за рубль цілої його вартості. Вони почнуть вимагати справжнього золота, або срібла. Кинеться наш купець до державного банку, просить замість тисячин паперових рублів дати йому тисячу золотих; кинеться другий, кинеться третій і четвертий. Нарешті вийде так, що далі не можна буде міняти. Шахрайство викрило ся. Показується, що паперових грошій наготовано безліч, бо папір дешево коштує, а справжні гроші прогайнозвано. А без обміну на справжні гроші папірці не мають ніякої вартості. Державний скарб мусить призвати ся, що його справи стоять погано. Він перестає видавати за паперові гроші відповідну скількість золота, або срібла, а видає тільки 60-80 копійок, або й 50 копійок за рубль. Все одні як підувалий купець, котрий надав векслів, а потім збанкрутував.

Прості і неосвічені люди, часто і не розуміють, який тут хитрий механізм укрито. Іншим разом нарікають вони, що не відомо від чого раптом подо-

рожчали всі товари. А показуєть ся, що то не товари подорожчали, а гроші подешевіли. Випущено з скарбу богато паперів, розібрали їх легковірні люди, а потім і показало ся, що скарб робив неправильно, що він випустив паперів понад свої засоби, що за кордоном про все се довідали ся, що за паперець наш дають менше, інші перес, всяких товарів; а почали дорожчати заграницні товари, поволі починають дорожчати і нації.

Таким способом і в Росії державний скарб часто шахрував своїх підданих. Коли взяти тепер старі золоті пятирублівки, та порівняти з теперішнimi, легко побачити, що в старих золота більше і коштують воши дорожче, хоч і написана на них та сама ціна. А коли взяти та розглянути докладно, як появилися справжні і паперові гроші, та як міняла ся їх вартість до наших днів — тай показається ся, що все се було цілковите испомітне обдиране скарбом своїх підданих. Легко буде побачити, що фальшивики грошей свого ремесла не вигадували, а тільки переняли у інших вищих осіб. Ріжниця тільки та, що одних засилують на Сибір, а другі живуть в новазі, одягають ся в шовк та оксамит, солодко плють та ідять, та ще її зневажливо на чесніх людей поглядають.

Таким чином, металеві гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, служить мірою вартості і замінює собою при обміні всі інші товари — служить засобом обміну товарів, А паперові гроші — се знак металічних вартостей, котрий за загальною згодою (вільною чи невільною) служить замість них засобом обміну. На сьому ми і скінчимо з грошами.

РОЗДІЛ IV.

Попит і подача. Конкуреція.

Досі ми принускали, що товари продаються на ринку або обмінюються відповідно до їх вартости, себто, відповідно до твої кількості праці, яку витрачено на їх продукцію. Се так повинно було би бути.

Та в дійсності товари на ринку продають ся раз вище їх справжньої вартості, раз нижче. Подивимо ся, як се відбувається ся. Швець пошив пару чобіт за 2 дні. При проджі він повинен одержати за них 4 рублі сріблом, в котрих також лежить рівно два дні праці. Виносить він чоботи на ринок. Трафило ся так, що сим разом на ринок винесено було мало чобіт, а покупців на них знайшлося ся ціла прірва; ішли тим місцем салдати на війну; державні чоботи у них були на паперових підошвах; довелося ся їм купувати свої чоботи. Місцеві шевці цього не сподівались не приготували чобіт для несподіваних гостей: „що коштують чоботи?” — 4 рублі. Один салдат уже взяв був чоботи і поліз в кишенько за грішми, аж тут другий кричить шевцеві: „стій, ще 10 копійок додам, тільки віддай мені чоботи: зовсім босий ходжу!” — „Коли так, додам 25 копійок,” кричить третій, — „Чотири з половиною”. — „На 5 рублів!” — крик піднявся зі всіх боків; наш швець здурнів і тільки оглядався на всі боки як вовк, котрого заступили в вівчарії. А тут вже якийсь салдат пхає гроші в руки і берє чоботи. Затиснув наш швець панірець в руці і раденький побіг до дому. Замісць 4-ох рублів несподівано одержав 5. Довідалися про це інші шевці і думають собі: зайвий рубль за кожду пару чобіт платять! Ану попрацюймо! Попрацювали і на найближчому ринку цілу гору чобіт наклали: гадали по 5 рублів за пару одержати. Та помилилися! Салдатів уже давно не було. Лишилися самі звичайні купці, котрим не треба стільки чобіт. Підходить купець до одного з них: „що куштують чоботи?” Швець бачить, що тепер вже не дотого, щоби 5 рублів вимагати, як минулого разу було, і каже справжню ціну: 4 рублі. — А 3 рублі не хочеш? — „Змилуйся ся, ледве не плаче швець, я два дні над чоботами працював, а ти всього 3 рублі даєш. Бога ти не боїшся ся.” — „Дивись на нього, ще й коверзує!” сміється покупець: „богато вас є, і 3 рублі вистарчить”. Згадав тут швець, що в нього дома родина сидить без хліба, і зміркував, що коли він не віддасть чоботи за 3 рублі, віддасть інший швець, а сам він

лишить ся без хліба. Нічого робити, віддав він чоботи за 3 рублі . Так само мусіли зробити й інші шевці. Тільки ті, хто мав хліб в запасі, могли перечекати ліхі часи. Побачили шевці, що занадто богато чобіт стало. Коли б робити і далі, доведеться все за 3 рублі нару продавати. І от вохи скоротили продукцію: хто нішов в інше місце, хто до іншої справи взявся, більше корисної. На ринку стало менше товару. Шевці набрали духа і перестали відступати чоботи за 3 рублі, покутий мусіли платити дорожче. Ми бачимо, що один раз чоботи продавалися дорожче від своєї правдивої вартості, а другий раз нижче. Вартість чобіт лишила ся та сама (себто 4 рублі, два дні праці); але ринкова ціна сих чобіт (за скільки чоботи продавалися на ринку) бувала ріжна: раз вона бувала 5 рублів, а раз — 3 рублі. Від чого ж се буває? А ось від чого. Першим разом чобіт було мало на ринку, а покупців богато. Домагання попиту на чоботи був великий, а винесли їх мало, подача була мала. Кождий покупець силкується перекупити в іншого товар і для цього підвищує ціну; — через се і збільшуvalа ся ціна товару. Кождий солдат добре знає, що справжня вартість — всього 4 рублі. Та він бачить, що охочих на чоботи богато, і підвищує ціну, щоби чоботи лишилися за ним. Адже не босим йому ходити! Другим разом навпаки чобіт було богато, а покупців мало, — подача велика, а попит малий. Кождий з продавців силкується знайти який небудь вихід і для цього зменшує ціну нижче від вартості товару. Швець памятає добре (працею рук своїх), що вартість чобіт 4 рублі, але він бачить, що охочих на чоботи мало, а він конче мусить продати чоботи. Адже не з голоду йому помирати. І ось ціна падає до 3 рублів. Першим разом при великому попиті і малій подачі перебивали один у одного товар покупці, або, як кажуть, конкуренція відбувається між покупцями, її ціна товару збільшила ся. Другим разом навпаки при малому попиті і великій подачі, конкуренція відбувається між продавцями, її ціна товару зменшила ся. Коли ціна на чоботи підняла ся до 5

рублів, збільшила ся і продукція їх. Значить, коли збільшив ся попит, збільшила ся і подача. Зі збільшенем подачі ціна вже не могла стояти на 5-ох рублях, бо виникла конкуренція між продавцями, і ціна мусіла зменшити ся. Та коли ціна занадто зменшила ся, себто зменшив ся попит, скоротила ся продукція, і попит теж зменшив ся. Коли ціна чобіт збільшила ся понад справжню вартість (з 4-ох рублів до 5-ох рублів), то збільшила ся після того подача їх, і конкуренція продавців зменшила ціну. А коли ціни впали нижче від вартості (з 4-ох рублів на 3 рублі), зменшила ся подача, і конкуренція покупців підвищила ціну. Се нам ясно показує, що конкуренція намагається наблизити ціну товару до його справжньої вартості (кількості праці, витраченої на його продукцію). Коли ціна зростає понад вартість, тоді ціну зменшує конкуренція продавців, а коли ціна зменшується ся нижче від вартості, її підіймає конкуренція покупців. А з цього випливає, що коли на ринку попит і подача рівні, то ринкова ціна рівна вартості товару. Коли на ринок винесено чобіт саме стільки, скільки треба, і коли вартість чобіт 4 рублі пара, покупцям не має потреби набивати ціну, щоби добути собі чоботи — адже чобіт на всіх вистарчить; так само продавцям не має потреби зменшувати ціну товару, щоби продати його, бо на їх товар є попит і він буде проданий. Очевидно, ми маємо тут діло зі звичайним обміном, про котрий була мова перед сим розділом, — обміном без всякого впливу конкуренції.

Таким чином від того, що люди провадять окрім господарства, повстає обмін товарів; з сеї самої причини вони не можуть знати, скілько кому в даний час треба річий, а через те і виходить нерівномірність попиту і подачи, а від нерівномірності попиту і подачи повстає конкуренція, то між покупцями, то між продавцями. Конкуренція покупців збільшує ціну товарів, а конкуренція товарів зменшує. А загалом конкуренція зближує ринкову ціну товарів до справжньої вартості, намагається ся зрівнати попит з по-

дачею. В далішому викладі буде вияснено, який вилив має конкуреція на господарській устрій суспільності, і яким чином вона завсігди приводить робітників до голоду, убожества і всяких злиднів.

РОЗДІЛ V.

„Робочі руки”.

У всіх розмовах про обмін товарів, які ми досі провадили, ми робили припущене, що обмінюють і продають ті товари самі витворці сих товарів. Ткач продає полотно, яке виробив на власному варстаті з власної пряжі, рільник продає пшеницю з землі, котру він з'орав власним плугом, засіяв власним зерном і т. д. Та чи се ми бачимо вдійсності? Шовк, полотно, сукно — продають фабриканти, котрі до сих товарів може і пальцем не доторкнулися. Пшеницю продає пан, котрий може й на очі не бачив, як вона росте. Деж діли ся витворці сих товарів?. Деж вони, сі „божі робітники”, сі лицарі праці, кровю і потом котрих пересякли сі всі богацтва?... Тут вони, тут! Не обходить ся без них справа на ринку! Ось вони, божі робітники, обшарпані, голодні, вони купами товилять ся на ринку. Вони теж винесли на ринок, та не товари, котрі вони виробили власними руками — ні. Всякі фабриканти та пани вже давно розпорядилися сим товаром, як своїм добром. Робітники торгають іншим товаром; вони винесли на ринок, на продаж свої „робочі руки”, свою силу... Як же се стало ся, що від робітників відерли продукти, вироблені їх працею? Чому вони виносять на ринок не сей продукт, а „робочі руки”? Довгою дорогою насильства і пролиття крові, голоду і страждань мусіла йти людскість, щоби дійти до такого ладу. Прочитаємо ту сумну повісті людскості!

Перед нами рільнича громада. Вже дуже давно поселила ся вона на родючій землі, котра дає їй багато збіжа. Поділ праці забезпечує громаду всіма по-

трібними для неї продуктами. Вимінювати у інших громад їй доводить ся хиба тільки кавалки заїза або міди для всяких виробів. Спокійно і весело живе здається така громада. Всі працюють і кождий живе в достатках. Та не всі громади мають таке щастє. Одна посилила ся, не маючи ліпшого місця, на болоті, а друга — в густім лісі. Збіже в них родить мало, а людність збільшується. Можна би який промисел завести, ковальський, або який небудь інший відновідний. Та за тих далеких часів, як і тепер, було богато охочих жити з чужої праці. Хто був сміливіший, той завсігди обдирав слабшого. Мешканці наприклад якої лісової громади почувають недостачу збіжа та інших продуктів. Що робити? Хто плохіший, робить таку пропозицію: „Братя! у нас богато в лісі лип надерімо ми лика і наплестімо рогож, з дерева зробімо ложки, улики — і се все обмінямо в богатії громаді на хліб”. Та в громаді чи мало таких, котрим не до смаку піlesti рогожі. Хочеться ся їм якось шакаше промислити всякого добра. І от — найсміливіший завадіяка — суне на перед і тримає таку промову: „Дурні ви! чи богато ви за лико дістанете? Все ви думаете працею своєю дістати. А при праці сїй з голоду подохнете, не бачивши, яке добре жите на світі є. Маємо силу, ходім війною на сю богату громаду і наберемо собі здобичі на цілій рік. А хто має бабське серце, хай дома сидить, лико дерс, рогожі плесте!” Сподобала ся мешканцям лісу така промова і наважилися вони піти за ним на війну. Трублять в роги — вибирають ся в похід. Лихо насуває на рільничу громаду. Довідала ся вона про непроханих гостей і з гіркими сльозами готується ся вмерти в обороні власного маєтку. Ось надійшли вороги і почала ся смертельна битва. Довго і уперто билися та нарешті мешканці лісу подолали; і числом їх було більше і від голоду вони дуже люті були. Частинку рільників було вбито, частина втікла до лісу. А переможці забрали все громадське добро, жінок та дітей забрали в полон і повернули ся домів з богатою добичею. Смільчак, котрий повів громаду на війну, хоробро бився з во-

рогом і богатъох післав на той світ. За се йому від товариїв була велика повага, тай здобичі він одержав більше від усїх. Сподобав ся мешканцям ліса новий промисел. Не жнуть, не сють, а всякого добра до схочу мають. Коли спожили награбовану здобич, знов почали збирати ся в похід. І звичайно ватажком обрали того самого, котрій вперше запропонував іти на війну і так зручно довів справу до щасливого кінця. Відбули мешканці ліса ще похід, і завдяки хитрості, зручності та хоробрості ватажка - він знову випав щасливо: награбували велику скількість всякого добра. Ватажкові ще більше здобичі дали. Поволи сей ватажок починає командувати не тільки на війнї, але і в спокійні часи. Після кожного походу у ватажка лишається богато здобичі. Він збирає собі дружину (військо), годує одягає її з свого маєтку, і дружина очевидно в усьому сліпо його слухається. Спираючи ся на сю дружину, ватажок і захоплює велику владу над своїми спільниками. „Слухайте ся мене добровільно, а то горе вам”, каже він ім. І хто в чому не будь не послухає ватажка, того швидко дружинники навчать розуму. Ватажок починає орудувати всіма справами в громаді, на все накладає свою лапу. Таким чином і повстає здебільшого сусільна влада (правительство). Найхитріший і найдужчий з ватажків єднає під свою владу громад, і скрізь, де не появиться ся, там плач і руїна. Гірко доводить ся від нього селянам. Та не дурно кажуть, що біда розуму вчить. Думали, думали селяне аж нарешті надумали ся. Попислають вони до лютого ватажка послів з такою мовою: „Хоробрий вожде! Замість грабувати та руйнувати нас до краю і позбавляти житя, ліпше вже ти бері з нас що року дай і не чіпай нас. Тобі ж користь буде: тепер ти раз знищиш нас до краю і тобі більше нічого з нас брати, а тоді що року будеш одержувати дань, а ми будемо вірними слугами твоєї милости”. Бачить ватажок, селяне кажуть розумно, та він удає, що його не зрушили слова послів і грізно мовить до них: „Треба би було вас усіх вимордувати до краю, щоби духу вашого на землі не було, але я через неви-

мовну свою великодушність дарую вам жите; більше не буду грабувати та нищити вас, а ви мені за се будете платити велику дань. Та памятайте, що ви мої слуги, схочу помилую схочу з світа зжену!" У відповідь на се селяне поклонилися йому і врадувані пішли до дому. Тепер наш ватажок (він вже звелів звати себе князем) живе як у бога за дверима. Переїздить він з дружиною від одної громади до другої і збирає дань. Куди не прийде, всі бояться ся його і через те виявляють до нього велику повагу; бачучи таку свою велику силу, князь починає забувати, що він така сама людина як і всі Він не хоче згадати, як він свою владу одержав через війну та насильство, а наказує всім вірити, що його влада від бога. Він вимагає від усіх цілковитої підлегlosti і вважає, що земля, люди з усім маєтком — усе се його цілковита власність, і що він може всім сим розпоряджати по своїй волі. Літ 1000 тому на Україні-Русі було богато таких князів, котрі грабували і руйнували народ і накладали на нього тяжкі дані. Покоривши собі кілька громад, кождий князь складав собі з них князівство. Та швидко тісно стало на Україні князям і почали вони між собою воювати. Вони грабували і нищили князівства один у одного, підступом убивали противників, коротко кажучи, дуже силкували ся знищити один одного. Кождий з них силкував ся заволодіти цілою тодішньою Росією. Більше як 400 літ вони воювали між собою. Річками лила ся народня кров, люди розбігалися від постійних нападів. Нарешті одному з князів пощастило захопити владу над усіма іншими: кого вбив, кого заслав, а всі інші зі страху признали його великим князем і царем. Так повстало московське царство*). Цар московський уважав московський народ з усією землею, на котрій він живе і котру обробляє, за свою повну власність і розпоряджав

*.) Автор далі розповів коротко про історію поневолення московського працюючого народу. Коротку історію того, як пани закріпостили трудовий народ див. в книжці „Як жив український народ”. М. З.

ним, як хотів. Ще за давніх часів князі завели звичай роздавати цілі громади своїм дружинникам за їх вірну службу. Подаровані громади повинні були давати дань своїм новим панам, а сі в свою чергу платити князеві. Зрозуміло, що через се дані стали значно тяжкі. Коли встановила ся московська держава, московський цар, подібно як давній князі, теж роздавав громади боярам та придворним за їх вірну службу державі.. Бояри за се новинні були виставляти невну кількість солдат з своєї маєтності на випадок війни і платити податок до державного скарбу. Бояре та інші пани звичайно пильнували одержати зі своїх маєтностей яко мoga більше доходу і дуже тиснули селян. Ті з селянських громад, котрі не були відані всяким панам, уважали ся власністю царя, а порядкували ними царські управителі. Тому що селянам дуже тяжко приходилося від царських та боярських поборів та здирств, вони почали тікати зі своїх земель і шукати нових, де нема панів та царських наймитів. Почали цусти боярські та панські громади. Дуже не до смаку се принало панам і почали скаржити ся цареві, що нарід тікає з землі, і з сеї причини тяжко їм, панам та боярам, відбувати „монаршу службу”. Прихилили ся царі до боярських сліз та нарікань. Поволи вони почали обмежувати свободу селян переходити з одної громади до другої. Уже селянам було дозволено переходити тільки двічі на рік. А потім один з царів остаточно прикріпив селян до землі. Селян тілом і душою було віддано в цілковиту владу панів. Біля 300 літ тягло ся рабство народу. Які муки, страждання, та знищення терпів нарід від панів за часів панського права, про се й нема що казати.

Двічі за Степана Разіна та Пугачова підіймав ся весь нарід проти своїх гнобителів. Тремтіли царі зі всіма своїми прихвостнями за свою шкіру. Та нарід не вмів однодушно бороти ся, і царі з боярами лишилися переможцями. Вони пролили ціле море селянської крові і в ній потопили селянське повстане. В 1861 р. було скасовано панщину. Признали, що селянє вільні люди, що було противно божеським і людсь-

ким законам тримати їх стільки часу в рабстві не мов худобу, яку, з котрою можна робити все, що схочеш. Празник був для цілої Русі! Адже селянам дали волю, котрої їх було позбавлено без всякого права! На всій боки вихвалили царя-визволителя, котрий повернув селянам їх давню волю... Ну, а з землею ж як? — З землею, котру народ 1000 літ поливав своїм потом та кровю, з землею, котра була з поконвіку і повинна бути селянською власністю? Чи визволили землю від панів і дали її селянам? Ні! Земля була признаана власністю панів і пішла на викуп. Та принаймі, чи всю землю, яку обробляли селянє, віддали їм на викуп? Ні, на що?! А щоб тоді робили пани? Справу краще подали. Пани дали селянам найгіршу землю примусили платити за неї викуп, а собі лишили найкращі землі. Селянські надії було так розраховано, щоби селянам небуло що на них робити. Надії були не великі, і селянам доводилось наймати землю у панів. Через збільшене людності земельні участки селян що раз меншають. А що податки не помірно великі, то стає не корисним тримати землю. Все що одержить селянин з свого наділу, іде до скарбу, а йому доводиться ся помирати з голоду. І от знову, як за давніх часів, народ мусить тікати з землі, котру захоплюють всякі глитай! Та куди ж діти ся тим, що кинули свої землі? Свобідних місць тепер не має, не можна їм заводити, як за давніх часів, великі рільничі громади. Нема куди тепер тікати від панської неправди, скрізь тебе дожене поліцайний комісар. І от хоч не хоч безземельні селянє мусять іти в найми до пана, або коли трафить ся, поступити на фабрику. Страшна мара царя-голода стойть над головою безземельного селяніна і жене його в лапи поміщика і фабриканта, котрий тільки й сього добивається. Опинивши ся в наймах у пана, селянин обробляє тим самим мужицьким плугом ту саму прадідівську землю, котру з поконвіку обробляли мужицькі руки. Та продукт наймитівської праці не йде до наймита, опиняється ся в панських шинхлірах, а наймитови лишається ся тільки мізерна заробітна плата, на котру він

ледви може утримувати себе і свою родину. Ось через цо на ринку пан, земельний власник продає ініцію, над котрою він не працював, а наймит, рільник продає съомуж таки іванови „свої руки”, котрими буде оброблено богато іншениці... знов таки для пана.

Ми тільки бачили, як витворця-рільника повернено в „робочі руки” для пана. Тепер подивімо ся, що зробило ся з витворцем-ремісником.

За давніх часів дрібним громадам доводилось досить тяжко. Поживою дрібна громада ще сяк так могла себе забезпечити, але вороги часто нападали на неї і ініціли. Щоби хоть трохи забезпечити себе від таких нападів, дрібні громади мусіли знову брати ся до співробітництва, як колись до цього звернулись дикуни. Співробітництво сполучило дикунів в громади, а тепер воно сполучує кілька невеликих громад в одну велику, витворює город, (огорожене валом місце). При великому числі мешканців далеко легше боронити ся від ворогів, ніж розкинненим громадам.

Навколо города повстають пригороди - невеликі громади, мешканці котрих на випадок лиха тікають до містта. Поділ праці в кождій громаді викликає появу ремісників -- шевців, кравців, ковалів та інших. Коли для громади вистарчає один коваль, то кождий зайвий коваль мусить вийти з громади, або взяти ся до якого іншого ремесла. Інша річ місто! Мешканців в ньому бокато; опріч того і сусідні громади приходять на міський ринок для обміну своїх товарів. Тут великий попит на всякі ремесничі товари; через се всякі ремісники і стремлять найбілше до міста, і тільки в містах процвітають всякі ремесничі вироби. Кождий ремісник повинен мати весь струмент, потрібний для його справи, повинен мати, за що купити матеріял для виробу, — коротко він повинен мати так звані засоби продукції.

Являється до міста якийсь слюсар; він має з собою весь струмент, зараз уряджує собі робітню і починає робити. Робітник він добрий, живеться йому не зло. Та ось спіткало його лихо: він несподівано зламав собі ногу. Робити не має можливості, а їсти

треба. Тоді витрачує він усії свої заощадження, а робити все ще не можна. Щож йому далі робити? Доводиться ся пустити на продаж струмент. Жаль йому з ним розлучати ся, та що робити. Пролежав він кілька місяців, а коли наречиті видужав уже не мав струмента, не мав чим робити. Іде наш слюсар до знайомого свого слюсара, щоби взяти в нього на якийсь час струмент і спитати, чи не передасть він йому якої роботи, бо втого завсігди було богато заказів. Та на лиху сей знайомий слюсар людина спритна. Він зараз зміркував все положене і каже нашему слюсареві: Ні — я тобі не дам струмента, а ось що зробімо: заказів у мене багато, ставай і роби. Я тобі буду платити, скільки слід, але товар який ти зробиш, буде мій. Дуже добре навіть зрозумів наш слюсар, що має на думці його спритний знайомий, та ічого робити: адже не гинути з голоду. Стасе він до роботи. Спритний слюсар одержував від свого робітника зиск і це більше розохотив ся на чужу працю. Він починає вишукувати таких слюсарів, що не мають свого струмента, щоби затягти їх до себе. І звичайно знаходить. Бо хиба мало буває випадків, які можуть людину з сідла вибити. Один слюсар погорів, другий утік з громади, которую нищив князь і т. д. Спритний слюсар усіх затягає до себе. Він поширив майстерню, додав струмента і справа в нього кипить. Сам він уже давно перестав робити, бо йому ніколи: йому треба провадити своє підприємство. Він уже знає, що се підприємство треба звати мануфактурою, і на своїому товарі велить вибивати також: „Мануфактура Грицька Глита-енка”, наприклад. Мануфактура — се такий спосіб продукції товарів, при котрому певне число робітників ремісників, продукують товари в хазяйській майстерні, хазяйськими струментами і з хазяйського матеріялу, при чому продукт їх праці іде до хазяїна, а ремісники одержують плату. Хазяїн мануфактури вже капіталіст. Він видає капітал, наймає майстерню, купує матеріали та струменти, щоби за помочю чужої праці одержати більше капіталу — одержати зиск. В усіх областях ремісничої праці, де тільки потрібні дорогі

знаряди прації (слюсарство, ковальство і т. д.), повстає мануфактура, бо скрізь пайдеться досить „спиритних людей”, котрі готові притиснути свого близнього.

Особливо часто виходять такі „спиритні люди” з купців та скунщиків (прасолів). Тільки частина ремісників може робити на заказчиків. Та їм недуже добре ведеться. Часто цілком не має замовлень, а іншим разом замовлень так богато, що не можна поспішити: коли наприклад в сусідніх селах добре вродить збіже, всі селяни одночасно переміняють постоли на чоботи. Значить щоби не сидіти частину року без праці і щоби на випадок мати на поготові запасний товар, треба не чекати на замовлення, а стало робити на продаж. Така робота готового товару на продаж зветься кустарним промислом (дрібним промислом). В губерніях середньої Росії є багато сел, котрі займаються такими промеслами. Одно село — слюсарі, друге — столярі, третє — шевці. Виготовлюють вони багато товару, і треба його потім випродувати по базарах на ярмарках. А тому, що розпродаж товару — праця не легка, вимагає уміння і оборотного капіталу, то кустарі дістаються в лабети скунщиків. Скунщик у них бере вироблений товар, зараз виплачує занього гроші, а іншим разом і задатки дає на будучу роботу. За се кустар працює на нього, все одно як міський робітник на хазяйна. Тільки одна видимість, що кустар — сам собі нач, а в дійсності він несвобідний без скунщика йому й кроку ступити не можна. Торговля вся в руках скунщиків; скунщики видають задатки на роботу, вони часто дають спровітний матеріал. Лихо тому, хто поганяє скунщика! Перестане приймати товар, доведеться з голоду вмирати. Зрозуміло, що весь зиск забирає скунщик, а кустареві лишається несвобідна праця та злідії.

Погано доводить ся сільським кустарям, та не ліпше міським робітникам. Там захоплюють їх в свої сіти склепи готового товару та ліверанти (підрядчики). Інший сам чобіт пошити не вміє, а бере від міської думи (магістрату) або від інтенданства підряд

на тисячі чобіт, вносить заставу, а всю роботу роздає справжнім шевцям. Пальцем не поворухне, бере собі з кождої пари чобіт чи малий зиск, та ще й величаеть ся: „Я, каже, ваш добродій, я вам даю роботу, без мене ви би з голоду виздихали”. А склен обувні приймає всякі замовлення і теж роздає їх двом-тром найменшим шевцям. Ось так скрізь самостійний господар-ремісник попадає в неволю, та ще й дуже часто в неволю свого брата-ремісника. Ще недавно той може був такий самий процювник, так само робив, не розгинаючи спини, а тепер вже цяця велика. Як павчлив ся він чужими руками жар загрібати, як завів номалу з своїх таки братів-ремісників — цілу мануфактуру, так звідки й пиха взята ся.

Вернімо ся до нашого „спритного” слюсаря, котрій завів у себе мануфактуру. Справи в нього йдуть добре. Від праведної праці в нього черево виростло. Він має поважний вигляд і звати його тепер: „Високоповажаний добродію”. Він часто ходить до церкви, ставить великі свічки святим угодникам, — дякує за те, що вони милостиві до нього, понад заслуги нагороджують його всяким богацтвом. А що тимчасом робітники його мануфактури проклинають день і час його уродження за те, що вони працюють над силу і погано живлять ся, се дарма! Вони матимуть за се нагороду на тім світі. Тепер подивімо ся, як повинна була вплинути мануфактура нашого „спритного чоловіка” на слюсарів, що працюють від себе. В мануфактурі спритного слюсаря робить наприклад 10 чоловіка. Для них йому доводить ся мати одну майстерню. А вільні слюсарі повинні кожний для себе наймати окрему майстерню. 10 слюсарів працюють в одній майстерні, 10 вільних слюсарів повинні їх мати десять. З цього випливає, що властителя мануфактури дешевше коштує майстерня, світло і опал. Та се ще не все. Кождий вільний слюсар повинен мати повний добір струментів, коли хоче добре працювати. Та в нього частина струментів лишається ся без ужитку. Коли він працює на ковадлі, лежать без діла його напильники. А спритний слюсар в своїй майстерні ро-

бить інакшє: поки одні робітники виробляють одну частину замка, другі виробляють другу частину, треті складають їх і т. д.; таким способом всі струменти завше в роботі. Тай сього ще не досить. Незалежний слюсар, котрий сам виробляє свої замки, повинен на самперед викувати частини замка, потім приспушувати їх і пошліфувати, нарешті, повинен скласти весь замок. Таким чином він повинен переходити від одних струментів до других і дурно губити богато часу. Коли працювати одним струментом, то можна набрати виправи і весь час працювати добре і швидко. А коли часто міняти струменти, то кождим разом треба призначаювати ся і губити на це богато часу. „Спритний” слюсар бачить всії невигоди такого постійного переходу, від одних струментів до других; він дбає про свою користь і через це заводить в своїй мануфактурі інший порядок. Він каже: „Досить вам вештати ся з кузні до майстерні і назад. Хай трьох з вас виковують в кузні частини замків, 5-ох шліфують їх, а 2-ох складають замки”. Інакше кажучи, він заводить в мануфактурі „поділ праці”. При поділі праці в громаді (суспільний поділ праці) кождий виробляє який небудь один продукт. При мануфактурному поділі праці кождий робітник виробляє не цілий продукт, а одну яку небудь його частину. Так, одні слюсарі в мануфактурі виковують частини замків, другі оброблюють їх частини, треті складають і т. д. Мануфактурний поділ робить саму працю продуктивійшою, ніж суспільний поділ. По перше, кождий робітник не губить часу на переході від одних струментів до других, і по друге, працюючи завше одним струментом, робітник привикає до нього і працює швидше, ніж колибі він міняв частійше струменти. Ось сеї саме користі мануфактурного поділу праці і не мають незалежні слюсарі. Через це їх праця в порівнанню з мануфактурною мало продуктивна. 10 незалежних слюсарів, виробляючи кождий з окрема 5 замків, виробить 50 замків, а 10 мануфактурних слюсарів, працюючи разом вироблять хазяїну 60 або 70 замків на день.

Таким чином хазяїн мануфактури має в порівнан-

нію з слюсарем ту користь, що при однаковому числі робітників, він витрачає менше на майстерню і струменти, а продуктів одержує даліше. Матеріали він купує в великій кількості, гуртом; через се він має опуст. Та і при продажі він може переческати, поки товар буде в ції—він має гроші про запас, коротко, він в усьому має перевагу над дрібним ремісником. Виносить мануфактурнист на ринок свої товари, а вільний—свої. Товари у них одинакові, але мають ріжну вартість у мануфактурниста кождий робітник робив 7 замків на день, а вільний слюсар тільки 5. Зрозуміло, що мануфактурнист може дешевше продавати свої товари. Відбувається конкуренція між мануфактурнистами та незалежними слюсарами (конкуренція продавців), котра зменшує ціну замків (7 замків — 1 день праці). І хоча незалежні слюсарі виробляють тільки по 5 замків на день, але вони повинні їх продавати по тій самій ціні, як і мануфактурнисти. Інакше у них ніхто не буде купувати товарів. Зрозуміло, що кінець кінцем вони повинні зруйнувати ся і кинути самостійне ремесло. Маючи за собою вище зазначені користі, мануфактурнист убиває конкуренцією дрібне ремесло, позбавляє ремісників засобів продукції, робить з самостійних ремісників чужих наймитів. Та мануфактури конкурують не тільки з дрібним ремеслом, вони конкурують також між собою. Чим більша мануфактура, тим більше одержує вона в порівнанню з дрібною мануфактурою користі, від менших видатків на засоби продукції і від більшого поділу праці. Значить, чим більша мануфактура, тим її праця продуктивніша, тим дешевше вона може продавати товари. Між великою мануфактурою і дрібною відбувається постійна конкуренція і велика мануфактура повинна побивати дрібну так само, як дрібна побиває дрібну ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури виявляється в тому, що кожда мануфактура силкується захопити ринок. Для цього вона силкується продавати товари як можна дешевше. А дешевше вона може продавати тільки тоді, коли на продукцію їх буде видавати ся менше людської праці.

І ось мануфактурист си ткуєть ся все більше і більше поганішти продукцію, поганішти людську працю. Являють ся машини. Машина, можна сказати, просто заступає ремісничу працю. Машина механічно і швидко виробляє продукт, виріб котрого вимагає від ремісника багато зручності і довгої попередньої науки. Щоби бути добрым ткачем, треба нерейти довгу науку, через се праця ткача лінше оплачується, ніж наприклад праця шахтира, котрому не треба ніякої науки. Капіталіст, що бажає завести ткацьку мануфактуру, повинен підшукати собі ремісників-ткачів, позбавлених засобів продукції і примусити їх робити на себе за плату. Ся плата звичайно буде більша від плати чорного робочого. Та ось винайдено паровий ткацький варстат, котрий тче швидше і лінше від ткача. Мануфактурист, що поставив собі паровий варстат, уже не потребує ремісничої зручності ткача і ставить замісць цього чорного робочого, бо для догляду за паровим варстатом не треба науки, а чорноробочому можна платити менше, ніж ремісникові. Таким чином машина дає можливість капіталістові обходитись без ремісника, уживати замісць цього чорноробочого. Являється ся фабрика, Значить, на фабриці всю роботу, яка вимагає зручності і довгої науки від ремісників, робить машина, а при ній уживають чорноробочих, від котрих не треба ніякої науки. Продуктивність праці при фабричній продукції більша, ніж при всякій іншій. Який небудь коваль ремісник може зробити наприклад 600 гвіздків на день, а чорноробочий на фабриці може їх зробити кілька тисяч. Зрозуміло, машинові гвіздки будуть далеко дешевіші від ремісничих. Взагалі фабрика побиває дрібне ремесло і мануфактуру, дає доступ чорноробочим і нищить потребу в ремісничій продукції. А ремісники або вимирають помалу з голоду та всяких зліднів, або ж повертаються в фабричних чорних робочих, в „робочі руки“ для фабриканта.

Переглянемо тепер коротко, що сказано в сьому розділі про повертанє продуцентів земельних власників і продуцентів ремісників в „робочі руки“ для ка-

шіталіста. За давніх часів в громадах воєнні потреби (оборона від нападів) викликають появу власти в особі найдужчих і наїхоробрійших членів громади, котрі стають ватажками. Сі ватажки потроху підбивають собі громади, з котрих вони вийшли, стають їх власниками. Вони перестають самі працювати, а живуть разом зі своїми дружинниками коштом даній, котру беруть зі своїх підданих, так само як і коштом здобичі, одержаної з чужих громад. Постійні війни між громадами ведуть до того, що ватажок дужчих громад підбиває собі слабші і накладає на них дань. Та сі дужчі ватажки, що підбили собі слабші громади, воюють далі між собою, поки врешті в певній місцевості один який ватажок підбиває під свою власть всіх інших ватажків з їх громадами. Повстає держава, на чолі котрої стоїть сей ватажок або князь. Так повстала наприклад московська держава. Московські князі та царі роздавали цілі громади володінні дружинникам-боярам. Бояре тягли з громад дохід але земля лишила ся громадською власністю, і бояре не втручалися в земельні порядки громад. А коли народ через жорстокі утиски почав тікати від землі, царі прикріплювали селян до землі. Бояре, поміщики стали власниками селянських душ, а земля все ж таки дійсно лишила ся власністю громади. Та потім, коли надійшло визволене селян, то поміщиків було признано не власниками селянських душ, а власниками землі, котру споконвіку управляли селяни. Вийшло те саме (як каже пословиця: "Не вмер Гаврило, а болічка його задавила!"). Бо селяне після скасованя панщини мали за малі надії землі і мусіли наймати у пана землю, або йти до нього в найми. Пан, як і за давніх часів, сидить на спині селянина і тягне з нього кров. Так був повернений в "робочі руки" витворець-рільник, позбавлений землі; витворці-ремісники громадяться по містах. Зручніші та розумніші з них мають перевагу над слабшими. Слабші кінець кінцем утрачують знаряди продукції і йдуть в робітники до дужчих. Повстає мануфактура. Раз появивши ся — вона конкуренцією побиває дрібних продуцентів і намага-

єть ся захопити всю ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури, змагаючи до поширення продукції і до удешевлення товарів, викликує появу машин і фабричної продукції, при котрій машина заміняє людську зручність, а замість ремісника стає чорноробочий. Фабрика побиває конкуренцію мануфактури і дрібне ремесло, а самого робітника, позбавленого знарядь продукції повертає в чорноробочого, в "робочі руки" для машини. На початку суспільного життя поділ праці розбиває людий на дві великі частині — витворців-рільників і витворців-ремісників. Довгі віки кожда частина виконує відмежовану їй область загально людської праці. Витворець-рільник переходить свої вікові муки через руки бояр-панів, а витворець-ремісник через мануфактуру та фабрику. І ось нарешті обидва витворці уже позбавлені знарядь праці, знову стрічаються між собою біля фабричної машини. Та між ними нема ріжниці: вони тільки "робочі руки". За первісних часів дикиуни, що не знали поділу праці, не могли мати тих знань, того розумово розвитку, які потім мав рільник та ремісник. А коли рільник та ремісник, перейшовши всії свої муки, опинилися на фабриці, вони разом з знаряддами продукції утратили ті знання, той розумовий розвиток, якого від них вимагала продукція. Усе се заступає машина, а від робітника не треба розуму в голові; людина-витворець повернена в "робочі руки" для капіталіста. Таким чином витворець кінчає на тому, з чого почав, він повинен повернути ся в дикуна. Коли-б се віддати на волю царів і капіталістів, воно-б так і було. Та на щастє людскості не все залежить від їх волі. Як не дбають капіталісти, а все ж ще нігде не запанували цілковито любі для їх серця порядки. Скрізь поруч фабрики істнє і мануфактура і дрібне ремесло. Ще не вибухла як слід конкуренція, та і дрібний витворець витревало бореться проти панування капіталістів. Тяжко для витворця утратити свою волю, повернутися з людини в "робочі руки". Через се ми бачили що у нас часто селянин працює для самої соломи, аби тільки почувати себе людиною, господарем в своїй

праці. Та все ж обезземелені селяни росте дуже швидко. А тепер подивімось, як розпоряджають капіталісти "робочими руками", що опинились в їх власти. Подивімось, як витягають вони з них той зиск, до котрого кожний з них виявляє пічим непогамовану охоту.

РОЗДІЛ VI.

Додаткова вартість.

Кождий капіталіст, що затратив капітал на яке підприємство, звичайно має на оці тільки одну ціль — одержати зиск. Колиб не сей зиск, ні один капіталіст не провадив би підприємств. А коли ми бачимо, що капіталістичні підприємства ростуть як гриби після дощу, то се показує, що капітал дає чималий зиск, котрий так люблять капіталісти. Звідки ж береться сей зиск, на капітал? Утерта думка каже, що зиск походить від куплї-продажі: купують дешево а продають дорожче, себто, що зиск на капітал винтворюється на ринку при обміні. Подивімось, чи се справедливо. Фабрикантові матерії треба купити собі наприклад паровий ткацький варстат. Він вивозить на ринок матерію, в которую вложено 500 днів праці, і справжня вартість котрої виносить 500 рублів. Чи винтворюється ся нова вартість на ринку від того, що фабрикант продає свою матерію? Звичайно ні. У фабриканта була товарова вартість на 500 рублів, і у покупця грошева вартість на 500 рублів. Коли вони обмінялися між собою, на ринку як давніше лишилося вартости на 1000 рублів, і від обміну вартість не зросла. Звідки ж узявся зиск фабриканта? Припустім тепер, що кождий фабрикант продав свій товар дорожче від його справжньої вартості. Наш фабрикант продає свою матерію не за 500 рублів, а за 600 рублів. Коли буде довершена продажа, нової вартості від неї на ринку все ж таки не буде. Було вартостій на 1100 рублів (500 руб. вартости товару у фабриканта

і 600 рублів грошей у покупця), і стільки ж і лишилося. Тільки тепер у фабриканта вартості на 600 рублів, а покупця на 500 руб. Вартостій лишилося стільки, скільки й було. Але фабрикант одержав на 100 р. зайвих вартостей. Може бути сі 100 руб. являють ся зиском фабриканта? Зовсім ні. Коли кождий фабрикант продає свій товар дорожче від його справжньої вартості, то кінець кінцем ніхто з них нічого не виграє. Наш фабрикант одержав 600 рублів за матерію, вартість котрої 500 руб. Він хоче купити ткацький варстат, вартість котрого теж 500 руб. Та фабрикант варстатів теж повинен одержати за варстат дорожче від його справжньої вартості, себто не 500 руб., а 600 руб. Наш фабрикант матерії, що виграв на продажі її 100 руб., повинен тепер утратити їх на купії варстату, без котрого він не може обійтися. Таким чином ми бачимо, що від обміну не можуть повстать нові вартості, що не обмін дає капіталістові зиск з капіталу. Та все ж фабрикант матерії повинен продати свій товар і повинен одержати весь свій зиск. Інакше він не вів би підприємства. Дійсно, фабрикант одержує зиск при продажі свого товару, але не від продажи (обміну). Значить, зиск на капітал повинен витворювати ся перед продажею, або перед обміном. А що зайва вартість (зиск) не може звалити ся з неба на голову капіталістові, то треба припустити, що зиск з капіталу витворюється під час самої продукції товарів. Та продукцією товарів займаються "робочі руки". Значить, тільки сі бідолашні руки дають зиск капіталістові. Подивімось, як се відбувається. Капіталіст бажав поставити фабрику матерії. Він поставив будинок, купив машину, замовив бавовну. Та йому потрібні ще і "робочі руки". Без них світ не милий капіталістові при всіх його машинах. Ми вже знаємо, що "робочі руки" можна набути на ринку, так само як інші товари.. Туди іде капіталіст. Він наймає "робочі руки". Що се значить? Се значить, що він наймає у робітників їх робочу силу на певний час: на день, або на місяць і т. д. Скільки він їм платить за неї? Тому що робоча сила продається на ринку, і вона — то-

вар, вартість робочої сили ,як і вартість всякого товару, міряється кількістю праці, яка потрібна для її продукції. Робоча сила, в протилежність всім іншим товарам, продукується в самому тілі людини. Для того, щоби людина могла мати робочу силу, їй треба пити, їсти, мати одіж і мешкане; а для того, щоби добути все, потрібна праця. Значить, вартість робочої сили міряється кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника. Та робітник смертний, а робоча сила завсігди потрібна. Зі смертю робітника гине його робоча сила, і капіталіст може лишити ся без "робочих рук". Значить, робітник повинен мати заступника, котрий дасть капіталістові робочу силу. Через це вартість робочої сили міряється кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника і його родини. Сю вартість робітник одержує в формі заробітної плати. Таким чином капіталіст, будучий фабрикант матерії, повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили. Щож він від них за це одержує? Набравши на ринку купу "робочих рук", він веде їх до себе на фабрику і примушує робити. "Робочі руки" починають вироблювати їому матерію. Фабрикант повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили за певний час, а сам одержує працю робітників за той самий час. Ми вже знаємо, що поділ праці робить працю продуктивнію, себ то, що кождий продуцент вироблює в один день більше продуктів, ніж їому треба для істновання на один день. Інакше кажучи, робітник продукує більше вартості, ніж коштує його робоча сила за сей день. Коли для продукції собі поживи, убрани і іншого робітник повинен працювати 6 годин на день, то сі 6 годин праці звуться необхідною працею. 6 годин на день треба працювати робітникови, щоби утримати себе, щоби виробити вартість своєї робочої сили. Коли він працює більше як 6 годин на день, його праця понад 6 годин буде звати ся додатковою працею. Таким чином робочий день має в собі працю необхідну (вартість робочої сили) і працю додаткову.

Наш фабрикант матерії наймає робітників і повинен їм платити вартість робочої сили за кождий день, себ то він виплачує кожного дня тільки за необхідну працю (6 годин). Колиб робітники працювали тільки 6 годин на день, вони виробляли-би лише стільки, скільки виносить їх удержане, і капіталіст не мав би ніякого зиску. Однака він примушує їх робити 12 годин на день. Таким чином він одержує від робітників що дия зайвих 6 годин праці, себ то 6 годин додаткової праці, за котру він їм нічого не платить. Що дия робітники в перші 6 годин праці (необхідна праця) вироблюють вартість своєї робочої сили (те, що вони одержують від капіталіста в формі заробітної плати); а решту — 6 годин додаткової праці, робітники продукують додаткову вартість, (надвартість), за котру їм фабрикант нічого не платить. Ся додаткова вартість є зиск капіталіста. Візьмімо приклад. Фабрикант виплачує робітникам 50 коп. на день. Кождий робітник натче в день 10 аршин матерії, котра продається ся по 20 коп. за аршини. Припустимо, що пряжа на кождий аршин матерії коштує 5 коп., і що видатків на машини, будинки та інші припадає по 5 коп. за кождий аршин, так що матеріял на кождий аршин матерії коштує фабриканта 10 коп. — Почав робітник робити і проробив пів дня (6 годин), наткав він за сей час 5 арш. матерії. Яку вартість він випродукував? 5 арш. матерії по 20 коп. коштують рубль. Але фабриканта коштує матеріял на кождий аршин 10 коп., на 5 арш. — 50 коп. Значить, робітник виробив за пів дня чистої вартості 50 коп. Се саме стільки, скільки виплачує йому капіталіст за його робочу силу за цілий день. 6 годин, які робив робітник, для нього необхідна праця. 50 коп. вартости, яку він виробив, для нього необхідна вартість. Колиб робітник після сих 6-ох годин застрайкував (не схотів робити), фабрикант не мав би ніякого зиску. Він витратив 1 рубль (50 коп. робітникові . 50 коп. матеріял на 5 арш.) і одержав би 1 рубль. Але робітник працює ще 6 годин, — се його додаткова праця, і продукує ще 5 арш. матерії. Яку вартість він

тепер виробив? 5 арш. матерії по 20 коп. — 1 рубль. Відлічивши за матеріял 50 коп., лишається ся 50 коп. чистих. Робітник своєю додатковою працею випродукував додаткову вартість в 50 коп., котра опиняється ся просто в кишені фабриканта. Се і є зиск. Таким чином наш фабрикант від кожного робітника одержує що дня 50 коп. додаткової вартості, або зиску. Тепер нам зрозуміло, чого се капіталісти так піркають на те, що у них мало "робочих рук". Вони потрібні їм для видушування додаткової вартості. Великість її залежить: по 1) від числа робітників, що працюють на капіталіста; по 2) від довжини робочого дня і по 3) від продуктивності праці. Чим більше рук працює у капіталіста, тим більше він одержує додаткової вартості, тим більший його зиск. Чим довший робочий день, тим більша додаткова праця, тим більшу додаткову вартість одержить капіталіст. Коли наш фабрикант потрафить примусити робітників працювати не 12 год. на день, а 18, то кожний робітник виробить 15 арш. матерії на день, уживши не 6, а 12 годин додаткової праці, і дасть капіталістові не 50 коп., а цілий рубль додаткової вартості. Чим продуктивніша праця робітника, тим менша буде його праця на себе, себто необхідна праця, і тим більша буде його праця на капіталіста, себто додаткова праця і продукція додаткової вартості. У нашого фабриканта робітник одержує 50 коп. на день і виробляє 10 арш. матерії, значить, за кождий аршин йому припадає 5 коп. Фабрикант продає аршин матерії по 20 коп. З них 10 коп. припадає на матеріял. Лишається ся 10 коп. для фабриканта і робітника. 5 коп. одержує робітник (заробітна плата за 1 арш.), а 5 коп. капіталіст (їого зиск). Себто чиста вартість товару (без матеріялу) складається з заробітної плати і зиску капіталіста. Звідси випливає, що чим більша заробітна плата, тим менший повинен бути зиск і навпаки. Колиб робоча плата зросла до 70 коп. на день, зиск капіталіста упав би до 30 коп.; з чистої вартості аршина матерії робітник одержав би 7 коп., а капіталіст — 3 коп.

З цього видно, що між капіталістом і робітником повинна відбувати ся постійна боротьба. Капіталіст силкується продовжити робочий день і зменшити робочу плату, а робітник намагається скоротити робочий день і збільшити плату.

В дальшому викладі ми побачимо, які користі в сій боротьбі має капіталіст проти робітника, користі, котрі віддають робітника звязаним по рукам і по ногам у власті капіталіста. Ми тільки, що сказали, що коли заробітна плата збільшить ся, зиск капіталіста саме на стільки зменшить ся. Але, може бути, він може надолужити утрачене, збільшивши ціну товару, продаючи наприклад аршин матерії по 22 коп.? Ні! І капіталістові покладено межі. Коли він схоче підвищити ціну своєї матерії, конкуренція інших фабрикантів не допустить його до цього. Вони будуть продавати матерію по 20 коп. і наш фабрикант лишить ся без покупців. Фабрикант повинен задоволити ся тим зиском, який припадає на нього з чистої вартості товару, за відтрученням заробітної плати та інших видатків. Тепер ми дійсно бачимо, що фабрикант одержує зиск не від продажи свого товару. Зиск продукується перед продажою, поза ринком, продукується додатковою працею робітника в формі додаткової вартості. Та тільки при продажі товару виявляється (або реалізується) зиск капіталіста. Тільки тепер виявляється, що фабрикант в формі своїх товарів продає працю робітників, витраченою протягом певного часу; а робітникам він виплатив не за всю працю, яку від них одержав, а тільки за працю, потрібну для їх існування, себто вартість робочої сили.

Розглянений нами випадок витягання додаткової вартості з “робочих рук” являється найрізкішою і найяснішою формою визиску робітника капіталістом. Дійсно, справа цілком ясна. З одного боку — робітник, котрий не має нічого oprіч своїх рук, з другого боку — капіталіст, котрий має всі засоби продукції. Зрозуміло, що злидні приводять робітника в лапи капіталіста, котрий видушує з нього все, що

можна. Як нї жорстоке та несправедливе таке становище річний, однаке факт той, що при ньому капітал бере діяльну і безпосередню участь в продукції: при його помочі будують ся фабрики, купують ся машини, заготовлюється сировий матеріал, розкладається праця, вишукується ринок для збуту товарів, він же постійно намагається збільшити продуктивність прації. На скільки власник капіталу приймає безпосередній участь в продукції, він, як і робітник, має право на участь в продуктах, витворених спільною працею. Лихо тільки в тому, що завдяки свому становищу капіталіст може брати собі львину частину.

Та є й такі форми визиску капіталістом, при яких він не має ніякого відношення до самого процесу продукції, що однаке зовсім не перешкоджає йому одержувати всю додаткову вартість, вироблену працею робітників. В Росії існують цілі села, мешканці котрих займаються домовим (кустарним) промислом. Домові промисловці (кустари), се дрібні ремісники — слюсарі, шевці і ін., — котрі працюють у себе дома, мають потрібні для їх праці струменти, але в величезній більшості випадків не мають за що купити сировий матеріал — зелізо, шкіру і т. д. — з котрого вони вироблюють свої продукти. Ось тут являється ся капіталіст в особі міського купця або сільського лихваря. Він каже нещасливому кустарю: “Ти маєш чим робити, та не маєш за що купити сировий матеріал. Я дам тобі гроші на купівлю сирого матеріалу, але ти за се потім по приступній ціні відстушиш свій товар”. З гіркого досвіду кустар знає, що значить ся “приступна ціна”. Він знає, що за свій товар він одержить тільки трохи більше від того, скільки його коштував сировий матеріал. Та нічого не вдієш. Бере він у купця гроші, купує сировий матеріал і на час стає ніби самостійним господарем-витворцем. Та се тільки гірке глузоване долі: коли він виробить свій товар і понесе його до купця, котрому він винен, то вийде, що він заробив стільки, коли не менше, як перший ліпший фабричний робітник, що немає нічого опріч “рук”.

Наш купець не брав участі в самім процесі продукції. Йому нема діла, якими знаряддами кустар працює, і скільки часу слюсар витрачає на виготовлене замка або швець на чоботи. Він не повинен журитися, як би поліпшити продукцію і зробити працю продуктивнійшою. Він знає, що візьме своє. Коли завдяки фабричній конкуренції зменшиться ціна замків, він натисне на кустаря і видусить з него не тільки всю додаткову вартість, вироблену його працею, але ще й частину необхідної.

В такому самому становищі, як кустар відносно до купця, стоїть селянин-рільник відносно до пана. Ми вже раніше згадували, що земля, которую селяни обробляли в давних часах, стала власністю пана, і що після скасування панщини селянам дали земельні наділі, що не вистарчали на удержання родини. Се було зроблено для того, щоби селяни були примушенні наймати землю у панів. Пан здає в аренду, або за частину урожаю землю селянинові, котрій оре її своїм плугом і своєю худобою, засіває її своїм зерном, удобрює її коли треба — коротко кажучи, пророблює на свій риск всі операції, з котрих складається продукція збіжжа. А пан не втручується в сю продукцію, але він одержує в формі арендної плати, або частини урожаю додаткову вартість, витворену рільником.

З сказаного видно, що капітал витягає додаткову вартість з витворця не тільки тоді, коли він уже по-звавлений засобів продукції і повернений в "робочі руки", але і тоді, коли витворець находитися ще в становищі на пів самостійного господаря. Капіталіст котрій орудує над "робочими руками", сам повинен уряджувати продукцію і дбати про її успіх і поліпшування. Хоча він в сьому випадку має на увазі тільки свою особисту користь, себто удержання зиску, і безбожно тисне робітника, тим не менше він помимо своєї волі приносить користь для суспільності тим, що з конечності постійно поліпшує способи продукції і сим збільшує продуктивність праці, а oprіч того на свою голову привчає робітників до спільноти складної праці, — до суспільної продукції. А коли капіта-

ліст висисає соки з напів-самостійних продуцентів, граючи в процесі продукції тільки ролю звичайного трутня, се не що інше, як пічим неоправданий, супільно організований рабунок.

Яким би способом ні витягала ся з робочої кляси додаткова вартість, вона являється єдиним жерелом зиску в капіталістичних підприємствах. Через те в кожному даному підприємстві великість одержуваного капіталістом зиску повинна безпосередно залежати від числа робітників, котрі у нього продукують товари: чим більше у нього робітників, тим більше він одержує додаткової вартості, тим більше повинен бути його зиск. Уявімо тепер собі такий випадок: Два купецьких синки одержали кождий по 10.000 руб. Люబі братіки обидва мали те переконання, що капітал треба пускати в оборот і збільшувати його, але смаки у них були не однакові. Один був тихий і більше тримався старовини, а другий був підприємчивий і тільки марив про те, як би пустити в рух якусь нову і корисну справу. Перший поставив собі велику гарбарню, на котрій все по дідівським звичаям робилося — ніяких машин не було, будівлі поганенько, все дешево коштувало. Правда, справа була така, що вимагала богато робітників — цілих 50 — але наш капіталіст цього не боявся: він мав досвід і знав, що маючи капітал зовсім не так тяжко приборкати робітників. Він витратив всі свої 10.000 руб. на купно гарбарні, сирового матеріалу, на наймане робітників, — коротко кажучи, пустив справу в рух.

Другий брат довідався, що в Америці винайшли машину, котра шиє чоботи. А ну, каже він собі, я зайду у нас “механічну мануфактуру обуви”. Так і зробив. Виписав він дорогі заморські машини, поставив відповідний будинок, купив шкіри, наняв робітників і почав виробляти чоботи. Як і перший брат, він поклав в справу всі свої 10.000 рублів. Та при його машинах йому можна було заняті тільки 30 робітників. У обох братів справи пішли добре, і почали в них гроші гроші родити. Таким чином обидва брати пустили в рух однакові капітали — 10.000 руб. Та у од-

ного з них продукція така, що при сьому капіталі можна заняти 50 робітників, а другий уживав на се тільки 30. Хто з них одержить більше зиску?

Ми вже знаємо, що великість додаткової вартості, а через це і великість зиску зростає разом з числом робітників; з цього на перший погляд випливає, що гарбар повинен одержати зиску більше, ніж власник "механічної мануфактури обуви". На першого працює 50 робітників, на другого - 30. Так би воно і було, колиб сюди не втрутилось одно знайоме вже нам господарське явище, а саме конкуренція!

Колиб гарбар дійсно мав більше зиску, ніж його підприємчий брат, він в кождім разі не довго міг би використовувати своє становище. Се через те, що до доброї наживи багато охочих, і не мало знайдеться капіталістів, котрі накинуться на гарбарство, сподіваючися виграти на ньому більше ніж на якому іншому підприємстві. І вийде з цього те, що буде продукувати ся за багато шкіри, збільшиться подача, відбудеться конкуренція між продавцями, ринкова ціна пікір упаде нижче від їх дійсної вартості, і через це зменшиться зиск гарбара: з його рук вислизне частина додаткової вартості, яку він витяг з робітників. Се буде тягти ся доти, доки зиск у гарбарстві не зрівняється з зиском, який дає "механічна мануфактура обуви", або інша подібна справа, в котрій при однаковому капіталі працює відносно менше робітників і витрачено відносно більше на машини, будівлі та інше. Коли ціна на шкіри упаде ще нижче, тоді частина капіталістів кине сю продукцію і візьметься до такої, котра дає принаймні стільки зиску на капітал, як і "механічна мануфактура обуви". Зі зменшенням продукції збільшиться ринкова ціна шкір, і наш гарбар знов почне одержувати більше зиску, але не більше, ніж його великорозумний брат, бо конкуренція пильно слідкує за ним і ставить межі, коли не його завидним очам, то принаймні його хапливим рукам.

Таким чином, конкуренціям зрівнює зиск в усіх парослях капіталістичної продукції. Се осягається ся

тим, що в тих парослях, котрі по суті своїй могли би давати більший зиск, інші, капіталісти мусять на превеликий для себе жаль продавати товари нижче від їх дійсної вартості і винустити з рук частину зиску, щоби мати решту.

А хиба оплачується коли небудь вся праця робочого народу? Що одержує він від держави замість податків, які він платить? Більша частина цих грошей іде на удержання начальства, від котрого зле приходиться і селянам і робітникам. Друга частина цих грошей іде на військо, для котрого забирають на службу від робочих родин найбіжчих і найздоровіших парубків. Чимало грошей іде на допомоги зубожілим панам та захланим фабрикантам. І тільки деякі мізерні крихти, от як конійчані допомоги під час голоду, дешеві низькі школи, лікарська допомога і т. інше, припадають робочим людям. Мало того, що пани та фабриканти тягнуть з робочої людини неоплачену працю кожний з окрема; всі вони разом припомочи держави тягнуть з нього ту саму неоплачену працю, тільки гуртом.

Неоплачена праця, додаткова вартість у всіх її формах — ось основа, добробуту всіх богатих класів і станів. Маючи гроші, тепер можна не працювати: досить покласти гроші в банк і одержувати процент. Гроші, гроші родять. Щож се однаке за чудо? Дуже просто. Се чудо робить той самий фабрикант, той самий пан, той самий купець, що видушує додаткову вартість з робочої людини. Вони тільки через те і можуть видушувати неоплачену працю, що голими руками не можна нічого зробити: потрібна земля, матеріяли, інструменти, машини, їх для купна цього всього потрібні гроші. Дати тільки гроші підприємчивій, зручній людині — воціа в тій хвилі пустить в рух всю машину видирання від робочої людини неоплаченої праці. Та істнують невмілі люди, котрі не знають, що зробити з своїми грішми!. Для них саме і заведено банки та щадничі каси. Ану складайте в них гроші, панове невмілі та ледачі! Зручні та проворні будуть сї гроші брати в користані, а зиски по половині! Час-

стина піде тому, хто зложив гроші, частина фундаторові банку, частина лишить ся тому, хто при помочи тих грошей заложить своє підприємство.

Ось так на спинах робочих людей виростає ціла драбина панів: скуцьщики, прасоли, лихварі, підрядчики, купці, пани, фабриканти, банкири, що живуть “з капіталу”, урядники, попи, царі!... всі вони складають одну родину, одну величезну клясу визискувачів (рабівників чужої праці); а проти них стоїть одна непомірно більша кляса працівників робітників.

РОЗДІЛ VII.

Заробітна плата.

Кожда людина, котрій особлива божа ласка не дає можливості жити коштом чужої праці, мусить сама здобувати засоби до існування. А для сього вона повинна працювати. Що значить працювати? Працювати — значить прикладати свою робочу силу до річій природи для того, щоби витягати з них користь для людини. Рільник прикладає свою силу до землі і кінець кінцем одержує від неї корисність в формі збіжжа; шахтар копає землю і витягає з неї корисність в формі міди, срібла і т. д. З цього дуже ясно, що людина для здобуття собі засобів до існування, повинна мати по перше, робочу силу, по друге, ті річи природи, до котрих новинна вона приклести свої сили, себ то засоби продукції. За давніх часів так і було, що хто мав робочу силу, мав засоби продукції. Та з тих часів людськість дожила до інших порядків. Ми вже бачили, як витворець переходитим через муки, як він вийшов з них позбавлений засобів продукції. Перше витворець і засоби продукції складали одну цілість, як складає одну цілість риба і вода, в котрій вона живе. А тепер витворця роздерто на дві частині: йому лишено його робочу силу (мабуть через те, що її не можна з нього видерти), а засоби продукції з божої ласки опинилися в руках капіталістів. Робоча сила, хоч-би як велика вона була, не може витворити

засобів до існування з порожнього місця: їй потрібні засоби продукції, а цар-голод примушує її невинно тягти ся до них. Ось тут капіталіст, котрий чигає на неї, увязнює робочу силу і примушує її робити на нього.

В попередньому розділі ми бачили, яким чином капіталіст видушує з робочої сили додаткову вартість — свій зиск, — виплачуючи робітникам тільки необхідну вартість робочої сили. Тепер ми розглянемо близше сю необхідну вартість, котру робітники одержують в формі заробітної плати.

Робітник виносить свою робочу силу на ринок, де її купує капіталіст. На ринку робоча сила розглядається як товар, бо вартість її означується для робочої сили так само, як і для будь-якого іншого товару.

Ми вже бачили, що вартість робочої сили означається кількістю праці, потрібної для її продукції, себ-то кількістю засобів до життя, яка потрібна для робітника і його родини. Вартість сих засобів, або так звану необхідну вартість, робітники одержують в формі заробітної плати. Чим менша вартість засобів до життя робітника, тим менша його заробітна плата і навпаки. Значить, збільшене заробітної плати зовсім ще не доводить, що становище робітників поліпшилося. Треба взяти на увагу вартість засобів до життя і тоді вже видавати осуд. Коли наприклад протягом 15 літ заробітна плата збільшилася два рази, але засоби до життя подорожчали чотири рази проти давнішого, становище робітників очевидно погіршується, хоч заробітна плата і зросте.

Кількість засобів до життя або великість заробітної плати, котру одержують робітники, залежить від їх навичок та звичаїв, від клімату, в котрому вони живуть. Наприклад англійський робітник не обходиться без мяса і кави, котрі він має що дня, і п'є багато пива. Се вже так зрослося з його натурою, що він сам продукти уважає потрібними для свого існування і без них погано працює. Таким чином заробітна плата англійського робітника між іншим повинна мати

в собі і вартість сих продуктів, про котрі наш робітник знає хиба тільки з оповідання.

Заробітна плата фабричного робітника в Росії дає йому можливість живити ся хлібом, квасом, квашеною капустою та редъкою. Англійські робітники знищили геть капіталістів з їх фабриками, коли їх заробітної плати вистарчило тільки на таку поживу, на котрій спасали ся святі угодники. Однаке наші задовольняють ся тим, що мають. Чим більше освічені та розвинені робітники, тим більше треба їм засобів, щоби жити по людськи і добре працювати.

Англійський та німецький робітник не буде жити в таких будах, в яких живе наш. Опіріч того їм потрібна від часу до часу книжка, вони читають газети, ходять иноді до театру. Їх заробітна плата повинна вистарчити і на се. Інакше на фабриках почнуться страйки.

Клімат теж має вплив на великість заробітної плати. Італійський робітник, що живе в теплому кліматі, може мати таку одежду, котра ледви прикриває його тіло; номешкане також не являється ся в нього річю першорядної ваги, бо він добре може переспати ніч на ганку якого дому, або просто на улиці; однаке наш робітник мусить мати і теплу одежду і тепле мешкане. Для російського робітника потрібна опіріч того ще чарка горілки, бо під час силних морозів при недостаточному відживлюванню трудно обійтися без алькоголю. В порівнанню з італійським робітником російський робітник одержує більшу заробітну плату, але йому від сього не легше, бо йому більше доводиться витрачувати на такі продукти, без котрих він міг би обійти ся в теплому кліматі.

Таким чином заробітна плата повинна мати таку великість, котра залежить від навичок, розумового розвитку робітників і від клімату, в котрому вони живуть. Низше і висше від сеї великоності заробітна плата при звичайних умовинах не може довго утримати ся. Зараз ми довідаємося через що.

Мануфактурні робітники завше одержують більшу заробітну плату, ніж фабричні. На мануфактурі

працюють ремісники, позбавлені знарядь продукції. Перше ніж зробити ся добрим ремісником, треба витратити багато праці на науку. Ся праця зужита на науку, і збільшує вартість робочої сили ремісника. Возьмім приклад. Припустимо, що слюсар, поки вивчить ся свого ремесла, повинен видати на своє удержане, на зінсустий матеріал і знаряддя, а також на зарплату за науку — 900 руб. Все одно, чи має слюсар сї 900 руб. і безпосередно витрачує їх, або іде в науку до якого хазяїна-слюсара. В сьому випадку він повинен відробити хазяїну кілька літ перед науковою, або після неї. Коротко кажучи, для того, щоби вивчити ся слюсарського ремесла, треба видати на 900 руб. вартості в формі продуктів, або праці. Коли кождий слюсар після науки може робити пересічно 30 літ, то видатків на науку слюсара припадає на кождий рік праці 30 руб. Коли необхідна вартість звичайної робочої сили (себ-то засоби істинування робітника і його родини) виносить 150 руб. на рік, то мануфактуррист, що наняв собі ремісника на рік, заплатить йому не тільки сї 150 руб., але ще й ті 30 руб. (витрачених на науку), котрі припадають на сей рік праці. Значить, вартість робочої сили робітника має в собі не тільки вартість необхідних засобів істинування, але і вартості тих засобів, котрі витрачено на його науку.

Чим довше мусить тривати наука ремесла, тим більша вартість робочої сили ремісника, тим більша його заробітна плата. Слюсар одержує більшу заробітну плату, ніж коваль; годинникар — більшу плату ніж слюсар, а ремісник, що виробляє всякі складні струменти, (підзорні труби, мікроскопи), одержує ще більшу плату.

Розглянувши вартість робочої сили, звернемо ся тепер до її ринкової ціни. Ми бачили, скільки необхідно для робітника; тепер подивимо ся, скільки він дійсно одержує за свою робочу силу.

Ми вже знаємо з IV. розділу, що ринкова ціна товару буває то висша то низька від справжньої вартості. При збільшенню попиту відбувається конкуренція між покупцями, і ціна товару збільшується;

при збільшенню подачі конкуренція відбувається між продавцями, і ціна товару зменшується. А загалом конкуренція намагається наблизити ринкову ціну товару до його справжньої вартості. Усе це відноситься до робочої сили так само, як і до всякого товару. Коли попит на робочу силу збільшується, наприклад через повстання нових капіталістичних підприємств, то відбувається конкуренція між покупцями (капіталістами) і заробітна плата збільшується над необхідною вартістю робочої сили. Ми знаємо, що при збільшенню попиту на який небудь товар незабаром збільшується інші товари цього жанру і його подача. Якже збільшується інша продукція і подача робочої сили після збільшення попиту на неї? А ось як.

Зі збільшенням заробітної плати над необхідною вартістю, себто над той рівень, який потрібний робітникам для існування, становище робітників поганішається. Це поганішене виявляється в тому, що робітники починають ліпше відживлювати себе, живуть в кращих помешканнях і т. д. Через це злідні та хороби забирають в передчасну могилу менше жертв, ніж раніше. Виживають такі робітники, котрі вмерли при гіршому житті, і саме ці робітники насамперед збільшують подачу робочої сили. Окрім того, з поганішненем становища робітників збільшується серед них число подруж і родиться більше дітей ніж давніше. Діти підлітки живуть при кращих обставинах, менше вимирають, ніж при поганіх обставинах, при яких у нас наприклад з 4-х дітей доживає до робочого віку тільки одна! Таким чином через збільшене заробітної плати зменшується смертність між робітниками та їх дітьми, а через це людність збільшується. Окрім того людність і безпосередно збільшується через збільшене числа подруж, бо зі збільшением заробітної плати над необхідною вартістю, збільшується інша продукція робочої сили (посередне і безпосереднє збільшене людності) і подача її. Ся обставина в свою чергу викликає конкуренцію продавців (робітників), і заробітна плата повинна зменшитися. Коли заробітна плата зменшиться нижче від не-

обхідної вартості, новинно наступити зменшене по-дачі робочої сили, як се буває з кождим іншим това-ром. Коли ринкова ціна товару зменшується нижче від їого справжньої вартості, продукція цього това-ру скорочується і зменшується її подача. Та як-же скоротити продукцію робочої сили її подачу? Робоча сила продукується в самих робітниках, зна-чить, щоби скоротити її продукцію, треба знищити зайнвінг робітників! Так воно і буває в дійсності. Коли заробітна плата зменшується нижче від необхідної вартості, (того, що потрібне для існування робітни-ків), цар-голод з своєю помічницею смертью розпочи-нає працю. При такому зменшенню заробітної плати робітники не можуть заспокоювати цілком свої пот-реби: погано відживлюють ся, живуть в брудних і вохкіх халупах, одежа погано захищає їх від холо-ду та вохкості. Слабші не довго витримують таке пе-кельне життя. Цар-голод посилає смерть, і та починає ходити по робочій інві і косити жите слабих та ма-лих. Опірч того під час такого шкідливого для робіт-ників зменшення заробітної плати зменшується і чи-сло подруж і народин дітей. Таким чином при збіль-шенню заробітної плати людність збільшується посе-редно — через збільшене довжин життя робітників, і безпосередно — через збільшене числа подруж; нав-паки, при зменшенню заробітної плати, людність змен-шується безпосередно — через смерть "зайнвінг" ро-бітників — і посередно — через зменшене числа по-друж. Такими способами осягається зменшене про-дукції робочої сили (адже трупи робітників не про-дукують її!) і її подачі. А зі зменшением подачі знову відбувається конкуренція між капіталістами, і заро-бітна плата збільшується. Таким чином для самих робітників збільшене заробітної плати, коли тільки не відкриваються нові підприємства, може бути куп-лене тільки ціною смерти та невимовних страждань інших робітників!

Ось в таких страшних лабетах находитися ро-бітничка кляса через те, що робоча сила (а з нею і осо-биста самого робітника) повернена в товар!

Як ринкову ціну товарів конкуренція приводить до їх необхідної вартості, так і заробітну плату конкуренція приводить до сиравжньої вартості робочої сили. Коли завдяки тимчасовому збільшенню попиту і збільшенню заробітної плати, тимчасово і поліпшується становище робітників, то слідом за тим голод і смерть жорстоко карають їх за сей короткий добрі бут.

Сі страшні лабети німецький соціаліст Ляссаль запропонував навіть назвати залізним законом заробітної плати, котрий має таку страшну, подавляючу силу тільки через те, що робітники не мають знарядь продукції і мусять продавати свою робочу силу тим, хто має її знарядя. Робітники мусять продавати свою робочу силу, як товар. Через се між ними повинна відбувати ся конкуренція, як і між іншими продавцями товарів. Коротко кажучи, залізний закон заробітної плати і страшна влада "царя-голода" безпосередньо виникають з теперіших порядків капіталістичного господарства. Ми бачимо однаке, що сей залізний закон тільки через се і тільки доти залізний, доки серед робітників панує конкуренція. Звичайно, коли робітники ідуть розгорощені і виступають по правилу "кождий для себе, а бог для всіх" — вони неминучо самі зменшують свою заробітну плату до найнижчого рівня, при котрому ледви ледви можна животіти. І не вибуться робітники з цього каторжного життя, доки не зрозуміють, що треба кожному стояти за всіх і всім за кожного; доки не научаться спільними силами нападати на спільного ворога — підприємця-капіталіста, примушуючи його до уступок.

Тільки тоді буде знищено в корінній капіталістичній господарство, щезне зовсім конкуренція між робочими людьми, а значить зникне і грізна мара "залізного закона". Тай тепер становище робітників не безнадійне. Робітничі спілки, страйки, всякі способи оборони своїх спільніх інтересів, коли і не можуть цілковито знищити конкуренції між робітниками, все ж здатні значно її ослабити. А коли слабне конку-

ренція між робітниками, може збільшувати ся заробітна плата.

Значить, хоча деякі соціалісти і назвали закон заробітної плати "залізним", та сі слова не повинні позбавляти робітників надії. Добре, хай залізний, але однодушна згода робучих людей -- така велика сила, під натиском котрої гнеть ся її залізо. І не тільки гнеть ся, але її ламаєть ся. Невинною боротьбою з хазяями, робітники її тепер можуть розігнути хоч трохи залізні кайдани царя-голода. Та прийде час -- і робочий нарід знищить зовсім ті кайдани; а для сього йому доведеться покласти кінець всьому капіталістичному господарству.

Ми розглянемо тепер капіталістичне господарство в усій цілості; розглянемо, як впливає воно на робітничу клясу, яку ролю воно відограє в долі людства.

РОЗДІЛ VIII.

Капіталістичне господарство.

В п'ятому розділі, говорячи про повстане мануфактури, ми назвали "спритного" слюсаря, котрий заувів собі мануфактуру, капіталістом, а саму мануфактуру капіталістичним підприємством. Які ж ознаки капіталістичного підприємства і що таке капітал? Наш спритний слюсар, перше ін'єк запрягти в ярмо знедолених слюсарів, повинен був мати майстерню, струменти, матеріял, мати знарядя продукції. Сі знарядя продукції (матеріял та струменти) не з неба впали, а теж вироблені працею. Зорана земля, годоване худоби, плуг, струменти, всякі будинки, коротко кажучи, все, що потрібне для розумної праці -- все се — продукти людської праці. Сі продукти попередної праці, без котрих неможлива дальша праця, знаходяться по частині в руках самих витворців, а по частині в руках таких осіб, котрі самі їх не вживають, а примушують інших до праці за помічю сих продуктів. Коли знарядя продукції знаходяться в руках самих

витворців вони уживаючи їх можуть, коли схотять, витрачувати тільки необхідну працю і витворювати тільки необхідну вартість для свого існування і утримання знарядь в добрім стані. Так наприклад рільник може обробити лише стільки поля, щоби вистарчило на удержанє його родини і його самого, а також на направу знарядь і начу для худоби. Слюсар теж може лише стільки робити, щоби вистарчило на удержанє його самого і родини і опріч того на утриманні в належнім порядку струментів та майстерні. Коротко кажучи, витворець, що має знарядя праці і матеріял до праці, не має крайньої потреби витрачувати додаткову працю і витворювати додаткову вартість, бо він може обійти ся без неї. Інша річ, коли знарядя продукції належать до тих, котрі самі їх не уживають, але послугують ся ними за помічю чужої праці. Такі власники знарядь продукції не можуть задовільнювати ся тим, щоби робітники витрачували необхідну працю і витворювали тільки необхідну вартість, бо в такому випадку для власників нічого не лишить ся і для них не має інтересу заводити підприємство. Вони не можуть обійти ся без додаткової праці (чужої) і додаткової вартості, котра складає їх зиск і для котрої вони засновують підприємство. Такі власники знарядь продукції і будуть капіталістами, а самі знаряди — капіталом. Капіталіст витрачує капітал, але тільки для того, щоби капітал повернув ся до нього збільшений, з зиском. Таким чином капітал — це та частина продуктів людської праці, власники котрої пускають її в оборот за помічю чужої праці для одержання зиску. Тому, що всі продукти людської праці виявляють свою вартість в грошах, то й гроші, коли їх пускають в оборот для одержання зиску — теж капітал. З цього означення капіталу випливає, що капіталістичне господарство може розпочати ся тільки тоді, коли продуктивність людської праці дійшла певної висоти. Коли робітник може виробляти своєю працею тільки необхідну вартість (стільки, скільки треба для його існування), ся праця не може дати капіталістові додаткової вартості або зиску. Опірч то-

го, для капіталістичного господарства потрібні робочі руки, себ-то витворці, позбавлені знарядь продукції і змушені голодом продавати свою робочу силу капіталістові.

Капіталістичне господарство ще піде не виневро-ло цілковито господарства дрібних витворців і скрізь стрічається поруч обидві форми господарства. В Росії дрібне господарство тримається упертійше, ніж в інших країнах. Не кажучи про дрібного селянина, в Росії існують ще сотні тисяч кустарів, себ-то дрібних ремісників, не цілком відірваних від засобів продукції. Але і в Росії капіталістичне господарство чим раз більше поширюється через те, що відбувається в широких розмірах обезземелене селяні і повернене їх в "робочі руки" для панів. Скажемо про се кілька слів. Хоча при дрібному господарстві витворець одержує сам не тільки необхідну вартість, але й додаткову, котра при капіталістичному господарстві йде до кишень капіталіста, тим менше становище дрібного витворця-рільника зовсім не ліпше, бо майже все, що він продукує, іде на податки, викупні сплати за наділ, і на аренду плату за панську землю, без якої він не може обійтися через недостаточність свого наділу. При найкращих умовах для витворця -рільника лишається ся тільки необхідна вартість, себто він одержує від свого самостійного господарства не більше, ніж одержує наймит у пана. Коли ми бачимо, що селяни всеж уперто тримають ся свого господарства, се зовсім не через те, що їм лишається ся хоч найменша частина додаткової вартості, яку вони вироблюють: вони тримають ся його через те, що тяжко для них з ним розлучити ся, тяжко для них утратити свою волю, зійти на становище робочої худоби у капіталіста. Та буває і так, що всі сі податки та оплати забирають не тільки всю додаткову вартість, яку вироблює рільник в своєму господарстві, але навіть і частину необхідної вартості. Витворцю не вистарчає засобів для існування, бо в нього з рота видерли його мізерний кавалок хліба. Він примішує до свого хліба половину та лободу, але довго таке ста-

новинце не може дія нього тягти ся. Коли господарство підупадає, він мусить кидати свою рілю і йти в пайми до пана або на фабрику, де він принаймні буде одержувати необхідну вартість в формі заробітної плати. При недостатку селянського наділу, при величезних податках до скарбу і при непомірно високій арендній платі за землю селяни не можуть довго утримати ся на своєму господарстві, бо правительство і пани беруть від них не тільки всю додаткову вартість, але й частину необхідної. Такі причини обезземелення селян. Воно, як бачите, залежить зовсім не від господарських причин, як залежить від них наприклад утрати ремісником-вітворцем знарядь продукції через мануфактуру. Конкуренція—це чисто господарська причина; а у нас селяни утрачують землю без всякої конкуренції, а просто через грубу силу правительства, котре завсігди тягне за панами і разом з ними грабує селян, видушуючи з них останню кервавицю.

Що-до ремісників-вітворців, котрі працюють власними знаряддями, і вони, як сказано, утрачують по троху через конкуренцію мануфактури свою додаткову вартість, а коли їх вільна праця почне оплачувати ся через сю саму конкуренцію нижче від необхідної вартості, їх господарство гине і вони обертаються в робочі руки для капіталіста.

Капіталістичне господарство починається з мануфактури. Мануфактура, як про це вже була мова в п'ятому розділі, повстает в містах, коли в суспільності встигне встановити ся широкий поділ праці, себ-то, коли праця робітника стає на стільки продуктивною, що може не тільки удержати самого робітника, але й дати зиск для капіталіста. Мануфактура сполучує під властю одного капіталіста певне число робітників, позбавлених знарядь продукції і робить працю продуктивнішою, ніж при дрібній ремісничій продукції. Се походить від того, що при мануфактурній продукції менше видається на майстерні та струменти, а мануфактурний поділ праці ще збільшує її продуктивність.

При мануфактурному поділі праці кождий робітник робить тільки частину свого продукту, тим часом як при сусільному поділі праці кождий виробляє цілий продукт.

Ми вже знаємо, як впливає мануфактура на дрібних ремісників. Подивімося тепер, що вона робить з тими "робочими руками", котрі лиха доля кидає її в жертву.

Головна сила мануфактури лежить в мануфактурному поділі праці. Пильне око хазяїна бачить всі користі цього поділу, і він силкується запровадити його на своїй мануфактурі в найширших розмірах. До чого доходить поділ праці в мануфактурі, можна бачити з того, що наприклад на мануфактурі голок, кожда голка переходить через руки 72 робітників, перше ніж буде цілковито зроблена. Кождий з 72 робітників робить тільки одну частину всеї праці: один тягне дріт, другий пробиває вушка, третій нагострює кінець і т. д. Кождий робітник прізвищається до своєї часткової праці і робить її швидше і краще, ніж коли-б'юму довелося робити цілу голку. Всі 72 робітники мануфактури протягом того самого часу зроблять разом далеко більше голок, ніж 72 вільних ремісники. Та се прізвищаюване до дрібонької частини всього виробу продукту дорого коштує робітників. Вступивши до мануфактури, ремісник, що вміє робити цілу голку, одержує яку небудь частину роботи, наприклад нагострюване кінців голки. Він постійно занятий тільки сим нагострюванням. Руки у нього так привикають до сеї одноманітної праці, що нарешті стають цілком нездатні до іншої праці. Ремісник цілком забуває своє ремесло. Коли ремісник вироблює цілий продукт, юму часто приходиться обдумувати, як краще взяти ся до справи, щоби виграти час, або щоби краще зробити продукт. При виборі цілого продукта у нього повинна робити думка. А при безпереривному вироблюванню тільки частини продукта руки робітника само по собі, як пущена в рух машина, вироблюють що частину, думка робітника не працює і він від тяжкої і страшенно одноманіт-

ної праці цілковито робить ся розумовою калікою.

Таким чином мануфактурний поділ праці калічить тіло робітника через призвищаоване до найменшої кількості рухів і приглушує його розум, позбавивши його роботу всякого сенсу. Коли випадково зчинить ся мануфактура, в котрій покалічено робітника і призвищено до одної "частини", то такому каліці нема куди діти ся. Його становище гірше від становища чорного робочого: він може мати працю тільки на такій мануфактурі, де є посил на його "частину".

Покалічений ремісник так само прикутний до мануфактури, котра його скалічила, як каторжник прикутий до своєї тачки. Таке становище дає хазяйну-капіталісту велику владь над мануфактурними робітниками. Вільні ремісники відносно продукції своїх товарів не знають над собою ніякої влади, опріч конкуренції.

А в мануфактурі капітал накладає на робітників свою залізну руку, ламає і калічить їх, щоб тим легше видушувати з них свій зиск. Та швидко і сеї влади над мануфактурними робітниками стає за мало для капіталіста. Адже мануфактура тримається виключно на зручності робітників.

Серед "робочих рук" на ринку ремісників не богато, нема з кого вибирати. Ремісники знають свою ціну і боряться з утисками капіталістів. Капіталіст стрічає в них силу, котра перешкоджає юному безконачно збільшувати свій капітал. Опірч того заробітна плата ремісників вища від плати чорно-робочих.

В конкуренції, котра повстaeє між капіталістами, кождий з них силкується продати свій товар дешевше від інших, а се можливо тільки при зменшенню праці, котра потрібна для виробу цього товару. Через се кождий мануфактуррист силкується зробити зайнвою в своїй продукції зручність ремісників, котрі до того не дуже спокійно ідуть в хазяїському ярмі, — силкується зробити працю простішою і легшою: являють ся машини. Кожда машина складається з двигунового приладу і властивої робочої машини.

Коли уважно розглянути робочу машину, то дуже легко спостерігти, що працю, котру виконує струменем рука ремісника, в машині виконує тим самим струментом і за помічю того самого руху механізм. Можна би сказати, що струмент взято з рук ремісника і передано механізмові для виконання тої самої праці. В таку (лісопильну машину) пили тримають і порушують два коромисла, котрі подібні до рук, і роблять такий самий рух, як руки трачів (нилярів). Те само можна спостерігти в варстаті до свердлування. В варстаті до гебльовання (до гебльовання металічних дощок) величезний гебель (рубаник) порушується "залізним столяром".

Коротко кажучи, машина виконує механічну роботу, котра вимагає від робітника довгої ремісничої науки, машина заступає ремісничу працю.

Машини дають капіталістові величезні користі.

По перше заступаючи ремісничу працю, машини роблять зайвою науку ремесла. Ми вже бачили, що ся наука збільшує вартість робочої сили. Значить, машини роблячи зайвою для робітників підготовчу науку, зменшують вартість робочої сили, або заробітну плату, а се безпосередна користь для капіталіста.

По друге в мануфактурі вся продукція тримається на ремісничій зручності робітників, значить залежить виключно від окремих осіб. А се робить мануфактурну продукцію хиткою, не позволяє хазяйнові її робити з робітниками все, що йому схочеться, для витягнення з них можливо більшого зиску. При машиновій продукції справа стоїть зовсім інакше. Робітник являється на фабриці і застає готовою всю основу продукції: йому тільки треба прикладти свою силу, без всяких хитрощів. На мануфактурі струменти служать для робітника, робітник панує над продукцією, а на фабриці робітник служить при машині. Машина все робить, а він являється тільки ніби частиною самої машини. Се дає фабрикантові більше власти над робітниками, робить продукцію міцнійшою і тривалійшою. Фабрикант каже: "булиб тільки ма-

шини, а руки до них завсігди знайдуть ся". І правда на його боці.

По третьє, машини збільшують продуктивність прації, себ-то при машиновій продукції робітник виробить затої самий час більше продуктів, ніж при мануфактурній. Ми знаємо, що капіталістичне господарство тримається на продуктивності прації; чим праця робітника продуктивніша, тим менша його необхідна праця (праця на виріб засобів до існування), тим більшим стають його додаткова праця і виріб додаткової вартості для капіталіста.

В п'ятому розділі ми вже говорили про користь машинової продукції в порівнянні з мануфактурою. Подивімося тепер, як відбувається машинова продукція на тих робочих руках, що стоять при машинах. Наш вік уважається віком машини. І дійсно, немаї одної області продукції, де-б не працювали її машини. Для рільництва мають ся парові плуги, косарки та жатки, машинові сівачки та віялки. Тепер немаї одного ремесла, котре не можна би заступити машиною. Коротко кажучи, де тільки людині треба пристати свою робочу силу до річій природи, вона скрізь стрічає машину, котра повинна значно зменшити і полегчити її працю. Здавалося-б, що з запровадженем машин повинна зменшити ся скількість прації робітника: коли він без машини працював 12 годин на день, а при машині може виробити стільки ж продуктів, скільки перше в 8 годин, то й робочий його день повинен тягти ся 8 годин. А в дійсності виходить зовсім інше: з запровадженем машин робочий день доводжується ся без всякої міри. Де ж причини такої сумної суперечності? Припустімо, що який-небудь спиритний купець завів собі мануфактуру для виробу гвіздків. У цього такий капітал, з котрим він може дати заняття для 30 робітників. Кождий робітник вироблює на день 2 пуди гвіздків; пуд гвіздків продається по 2 руб. Від кожного робітника хазяїн одержує додаткової вартості 50 коп., значить, від 30-х робітників він одержує 15 руб. на день. Та от винайдено машину для виробу гвіздків, і наш зручний

мануфактурист поспішив її купити. Ся машина подвоїла продуктивність праці, і тепер ті самі 60 пудів можуть виробити не 30, а 15 робітників. Чиста вартість гвіздків зменшила ся тепер на половину, бо на продукції кожного пуду витрачується тепер двічі менше праці. Коли вартість матеріялу 1 рубль і коли перше чиста вартість була 1 рубль, то тепер чиста вартість буде 50 коп., а вартість пуда машинових гвіздків буде 1 рубль 50 коп. (1 рубль матеріял і 50 коп. чиста вартість). Та наш хазяїн не дурень і продає гвіздки по тій самій ціні, як і раніш — 2 рублі за пуд. Таким чином він одержить за працю 15-ох робітників стільки ж, скільки перше одержував за працю 30-ох робітників, себ-то, він не тільки одержить додаткову вартість тих 15-ох робітників, котрі у нього працюють але також і всю необхідну вартість тих 15 робітників, котрі в нього не працюють. Се буде тягти ся доти, доки інші мануфактуристи не запровадять у себе машини і не доведуть конкуренцією ціни гвіздків до їх справжньої вартості — 1 рубль 50 коп. Се горячий і солодкий для капіталіста час, протягом котрого він один користає з винайденої машини і кладе собі в кишеню величезні зиски, — сей час і являється головною принадою, котра змушує капіталіста спроваджувати машини.

Та щож стало ся з робітниками нашого колишнього мануфактуриста, тепер уже фабриканта гвіздків? Він на свій капітал міг собі купити тільки одну машину і при ній поставити тільки 15 робітників. Він дуже хотів би запровадити другу машину для решти 15 робітників, бо тоді він одержував би за працю 30-ох своїх робітників стільки, скільки інші мануфактуристи без машин одержують за працю 60-ох робітників. Та як йому не бажало ся одержати такий величезний зиск, він мусів задовольняти ся одною машиною і 15 робітниками, а інші показали ся для нього зайвими і він відправив їх.

Поки конкуренція не зменшила ціни гвіздків до їх справжньої вартості, все складало ся добре для нашого фабриканта. Він держував дохід від тих ро-

бітників, котрі в нього не робили. Та от і інші фабриканти покупили машини, ціна гвіздків упала до 1 руб. 15 коп., і манна небесна вичерпала ся. Фабрикант мусить тепер задоволити ся тою додатковою вартістю, которую він видушує з тих 15 робітників, що працюють у нього. Ось тут він спостерігає, що погано облічив.

Ми знаємо, що кількість додаткової вартості, яку одержує капіталіст, залежить, по 1-ше, від довжини робочого дня, по 2-ге, від числа робітників, котрі в нього працюють, і по 3-те, від продуктивності праці. До запровадження машин наш фабрикант одержував від робітників що дnia 15 руб. додаткової вартості. З запровадженем машин продуктивність праці збільшила ся, великість необхідної вартості стала більша — фабрикант одержує тепер з кожного робітника 60 коп. на день. Та у нього лишилося тільки 15 робітників, і з них він одержує на день тільки 9 руб. Перше він одержував 15 руб. Машина тільки на перший час привабила його величезними зисками, а потім сі зиски зникли, як сон. Щож йому робити? Він не може збільшити число робітників: не вистарчає капіталу. Збільшити продуктивність праці — запровадити ще досконалішу машину, він поки що теж не може. Для збільшення своєї додаткової вартості йому лишається ся тільки удовжити робочий день. Він се й робить. Та ще перед тим, як ціна гвіздків зменшилася до 1 руб. 50 коп., фабрикант уже удовжив робочий день. Своїх 15 робітників він змушує робити що сили, щоб одержати від них як найбільше товару і використати той горячий час, поки інші ще не запровадили машин.

Та щож дає фабрикантові таку владь удовжувати робочий день? А ось що. З запровадженем машин в якій небудь парослій продукції стає зайвою частина робочих рук, котрі перше робили в сій продукції. Сі зайві руки викидаються ся геть з фабрики і очевидно мусять опинитися на ринку. Там вони збільшують подачу праці. Зі збільшенем подачі відбувається конкуренція між робітниками, і ся конкуренція

не тільки дає можливість фабрикантам зменшувати заробітну плату, але і збільшувати робочий день по над усяку міру. Зайвих рук досить і нема чого вязати ся тим, що від малої плати та надмірної праці робітники гинуть, як мухи.

Та се ще не все. З запровадженем машин робить ся зайвою не тільки реміснича зручність робітників, але також їх фізична сила. При машині може стояти слабій з таким самим успіхом, як і дужий. Через се запроваджене машини притягає до праці на капіталіста жінок та дітей. А се ще збільшує подачу і конкуренцію між робітниками.

Ми бачили, що заробітна плата мусить мати в собі вартість засобів до існування робітника і його родини. При мануфактурній продукції праця робітника удержанє всю його родину. Через притягане жіночої та діточкої праці і збільшену конкуренцію при машиновій продукції робоча плата господаря родини мусить зменшити ся саме на стільки, щоб разом з заробітком жінки та дітей вистарчило сеї плати на удержане цілої родини. Таким чином з запровадженем машин праця цілої робочої родини оплачується такою самою заробітною платою, якою при мануфактурній продукції оплачується праця одного господаря. До того машини дають можливість капіталістові удавжувати робочий день. Ми вже бачили, як руйнуючо відбувається на робітниках мануфактурний поділ праці тим, що приковує кожного з них до одного мізерного заняття, калічить його і робить його нездатним до іншої праці. Не краще впливають на робітників і машини.

Самостійний витворець-ремісник мусить мати для виробу своїх продуктів не тільки ремісничу зручність, але також і певний розумовий розвиток, котрий дає йому можливість розуміти всю продукцію і робити в ній всякі поліпшення. Сей розумовий розвиток дає ремісникові як попередня наука ремесла, так і саме виконуване ремесла. Коли ремісник опинить ся на мануфактурі, де існує широкий поділ праці, він уже тратить понятіє про цілий виріб продукту: він виро-

бляє тільки частину продукту, а про виріб усього продукту знає хазяїн мануфактури. Та коли робітник вступає до фабрики, і його ставлять до машини, він затрачує понятіє не тільки про цілу продукцію, але й про її частину. Він не знає, який продукт і як буде вироблений його працею. Все знає, весь розум робітника перейшов до машини, а сам робітник тільки частина машини.

Таким чином капіталістичне господарство не тільки позбавляє робітника знарядь продукції, але веде до відділення розумової сторони продукції від фізичної. Розумова сторона і капітал (наука, машини) з осереджують ся у капіталістів, а фізична сторона (робоча сила) — у робітників. Зрозуміло, яку страшну владу над робітником, при всякій іншій перевазі, се дає капіталістові.

Машина незвичайно погано впливає на тіло робітників. З дитинячих літ робітникові доводить ся виконувати одну яку небудь працю при машині, пристосовувати свої рухи до страшенно одноманітних рухів машини. Зрозуміло, що oprіч машини, до котрої робітник призвичаїв ся, він став нездатним до якої іншої праці. Наприклад при поліпшених друкарських машинах доводить ся працювати дітям 13-ти або 14-ти літ, вся праця котрих полягає на підкладуванню паперу під прасу, і ся праця тягнеться 12 годин що дня. Нема нічого дивного, що сії нещасливі істоти цілком утрачують людську подобу. Та що найгірше — се те, що капіталіст, покалічивши робітника на все жите працею при одній машині, раптом викидає його на улицю. Зараз ми побачимо, що саме споконує капіталістів до сього.

Збільшене додаткової вартості можливе тільки при збільшенню числа робітників, удовженю робочого дня і збільшенню продуктивності праці. З запровадженем машини зменшується ся число робітників, занятих у фабриканта, зменшується ся його додаткова вартість. Значить, він може осягнути збільшене додаткової вартості тільки через удовжене робочого дня і збільшене видатності праці. Ми бачили, як без-

соромно капіталіст користає з свого становища і удовжує понад міру робочий день. Тепер подивімося, як він по запровадженню машини збільшує свій зиск збільшенем видатності праці.

Коли машина запроваджена в якій небудь галузі продукції, дальнє збільшене видатності праці може бути осягнене або запровадженем машин до всіх частин сеї продукції, в котрих ще не було машини, або заміною запровадженої машини — новою, ще досконалішою машиною. А тому що збільшене видатності праці являється для капіталіста необхідною умовиною — для нього необхідний зиск! — то він мусить постійно запроваджувати все нові і нові машини. Коли в мануфактурі поділ праці доведено до належної широкості, самий спосіб виробу продуктів стає пезмінним, — каменіє. Сей спосіб переходить від одного покоління до другого, від батька до сина, як се буває в цехах. А в фабричній продукції намаганє капіталіста одержати можливо більший зиск спонукує його удосконалювати працю, заводити нові машини і таким чином міняти часто самий спосіб продукції. Таке прикладане машини викидає на ринок багато рук, що стали зайвими. Сі “руки” повинні призвичайтися до інших машин, а се їм тим тяжше зробити, що кожда машина вимагає призвичаеного до неї робітника, покаліченого на її спосіб. Таким чином фабрична продукція, запроваджуючи все нові і нові машини, постійно розвиваючи ся, часто викидає робочі руки на ринок і вимагає від них уміння робити при всякій машині. Нова воліюча суперечність капіталістичного господарства, котра потягає за собою страшеннє будуване для робітничої кляси. Жадність фабрикантів до зиску змушує їх запроваджувати все нові машини. Та існують такі машини, що коштують дуже дорого і запровадити їх може тільки великий капіталіст. Коли великий капіталіст запровадить таку машину, котрої не може запровадити дрібний капіталіст, то в конкуренції, яка відбувається між ними, переможцем вийде великий капіталіст, бо його нова машина, збільшивши видатність праці, дає йому можливість

продати товар дешевше, ніж продає дрібний капіталіст. Як мануфактуррист побиває окремих витворців, так більша мануфактура побиває дрібну; як фабрика побиває велику мануфактуру, так і велика фабрика мусить побивати конкуренцією дрібну фабрику. Коротко кажучи, конкуренція намагається передати продукцію в руки лихих капіталістів.

Тільки великий капітал може зробити величі у-досконалення в продукції, зробити працю найбільше видатною. Характеристичною рисою капіталістичного господарства саме їй являється ся панування великого капіталу і великої продукції.

Великі фабриканти не знають докладно, скільки треба на ринках їх товарів, але заразом намагається отримати яко мoga більше зиску примушуючи їх продовживати яко мoga більше товарів. Через се часто буває, що ринки переповнюються ся товарами, котрі лішаються ся без руху. Запроваджені машини викидає на улицю "зайвих" робітників. Через се всі робітники мусять скоротити споживання всяких товарів, і попит на товари зменшується. А тим часом, хоча попит і зменшився, запроваджені машини вироблюють ще більше товарів, ніж раніші і це збільшує подачу. Се знову одна з суперечностей капіталістичного господарства, і наслідком цього буває застій промисловості, так звана **кріза**.

Через переповнені ринки товарами та через лихі становище робітників, зменшується попит на товари, а через се мусить зменшити ся продукція сих товарів. Великі фабриканти мусять скоротити продукцію або зовсім її припинити; через се знову викидається на улицю богато робітників. Таким чином велика продукція — се палиця, котра обома кінцями однаково бе робітників. Раз бе запроваджено машини, роблячи "зайвою" частину робітників, другим разом бе зачиняючи фабрики. І таке становище раз у раз повторюється ся, бо сам капітал все знаходить ся в руках.

Поглянемо тепер ще раз на цілість капіталістичної господарки.

Капіталістичне господарство починається там, де суспільний поділ праці зробив саму працю видатною і заразом там, де робітники позбавлені знарядь продукції. Головною підставою капіталістичного господарства являється наймана праця і збільшене капіталу коштом додаткової вартості, яку витворюють робітники. Мануфактура з одного боку погіршує становище дрібних самостійних продуцентів, з другого боку калічує своїх робітників безкінечним мануфактурним поділом праці. Конкуренція мануфактури викликає появу машин; з одного боку вони викидають зайві "робочі руки", з другого боку притягають до праці на капіталістів жінок та дітей. Страшна конкуренція робітників, через запроваджене машинами. Ся властивість виявляється в інспіраторному удовженні робочого дня і зменшенню заробітної плати. Зменшене заробітної плати змушує робітника продавати капіталістові робочу силу жінки і дітей; праця цілої робочої родини оплачується так само, як при мануфактурі — оплачується праця одного батька родини. Машинова продукція калічує тіло робітників, пристосовуючи тіло робітника до машини, і руйнує розум робітника, віддаючи в продукції розумову сторону від фізичної. Після запровадження машин капіталіст мусить дбати про збільшене видатності праці. Він мусить запроваджувати все нові і нові машини. Звідси виникає мінливість в продукції. Капіталістичне господарство руйнує душу робітників, піддаючи їх під властивість капіталу, котрий не знає ні правди, ні чести, ні добра, котрий поважає тільки один закон — зиск.

Та сим не вичерпується все те лихо, яке робить капіталістичне господарство. Капіталістичні порядки погано впливають не тільки на міських робітників та дрібних майстрів. Не менше терпить від них і селянин.

Через запроваджене мануфактурної, а потім машинової продукції, стало корисніше купувати на ринку богато річей, котрі селянин раніше робив до-

ма. Істер селянин майже цілу свою одежду готував з власного матеріалу своєю власною працею. Тепер фабричні та мануфактурні вироби своєю дешевістю роблять зайвою сю працю селянина. Рідко де селянин буде тепер виробляти сукно, на виготовлені котрого він мусить витрачати, скажемо, 20 днів праці, коли те саме сукно, а може бути краще і гарнійше, можна мати на ринку за ціну 10-х днів праці. Те саме і з іншими речами, котрі селянин колись виробляли самі для себе, а тепер купують на ринку. Через це дуже скоротила ся господарська робота селянина. Перше він був занятий цілий рік: в літі рільництвом, а в зимі — домашніми роботами. А тепер йому в багатьох місцях зимию дома майже нічого робити. Тепер він мусить витрачати на своє господарство даліко менше часу, ніж давнійше. Та ми вже знаємо, що чим менше часу ми вкладаємо в продукцію, тим менше ми виробляємо вартості. Значить, селянин тепер виробляє на своїому власному господарстві даліко менше, ніж давнійше, і даліко менше одержує з цього доходу.

Опріч того, він мусить тепер купувати на ринку богато тих речей, котрі давнійше виробляв сам. І не тільки сі речі він мусить купувати, але й богато інших, котрі з часом зробилися необхідними для людини: нафта, чай, цукор, лампи, книжки і т. д. На купино сих речей він мусить тепер видавати частину свого і без того зменшеного доходу. Грошей треба все більше і більше, а діставати їх стає все тяжче і тяжче. Капіталістичне господарство зробило значну частину селянської праці цілком зайвою, так само, як воно робить зайвою значну частину праці міських робітників, запроваджуючи нову машину.

Ще дошкульнійше бє капіталізм селянина тим, що вдирається до сільського господарства. В Америці наприклад великі хазяї та компанії захопили величезні простори найкращих дівичих земель, оброблюють їх поліпшеними сільсько-господарськими машинами та іншими удосконаленими приладами, роблючи сим велику економію на людській праці. Вони

наповнюють ринки дешевим збіжем і страшенно зменшують ціни. Збіже все дешевшає і дешевшає. Де давнійше селянинові було досить вивезти на базар пуд борошна, щоби добути гроші і на податки і на всі потреби в господарстві — там тепер і 5 пудів не вистарчає.

Коли б селянин був письменний і мав вільний гріш, він міг би поліпшити оброблене і удобрене, запровадити ліпше насінє і машини. Та його навмисне тримають в темноті та ще її стережуть, як вівцю, ледви тільки обросте шерстю. Він витрачує на оброблене землі страшенно богато сили, виснажує її до того, що вона перестає родити. Працює селянин як віл, а користі з його праці не видко, його праця стає все менше вартною, і через те мусить все більше і більше підупадати добробут селянина, оснований на його власній праці.

Упадок загального добробуту селян, викликаний головним чином обезціненем селянської праці, веде до того, що зменшується ся їх покупна сила, себ то ім стає все тяжче і тяжче купувати стільки річей мануфактурної та фабричної продукції, скільки їм треба. Капіталістам починає загрожувати застій в ділах, насувається ся примара крізи. Щоби їй запобігти, капіталісти починають дбати про те, щоби знайти для своїх товарів покупців в інших місцях, або як кажуть знайти зовнішній ринок, дивлять ся, як би почати війну, силою захопити землю, підбити собі чужий народ. Коли пощастило се зробити, справи капіталістів стоять добре. До завоюваної землі вони можуть везти без всякого мита свої товари; натомість для чужих капіталістів вони замикають ринок — плати на границі велике мито, або повертай голоблі назад. Щоби збільшити таким чином доходи капіталістів, тепер часто розпочинають ся великі війни, ллеться людська кров, робітників забирають в солдати, посилають на край світа, витрачують скажені гроші на гармати, рушниці, казарми, воєнні кораблі.... Збільшуючи своє військо, дужчі держави змушують слабші підписувати з ними договори, по котрим слабші держави відчи-

няють свої ринки на корисних умовах для товарів дужчих держав. Нарешті велике, стало військо потрібне буржуазії її спільнникові - - правительству для того, щоб держати в покорі народ, котрий своєю працею постачає потрібну для них додаткову вартість..

Удержане величезного війська, урядників, поліції, жандармів, без котрих капіталістичне господарство неможливе, страшеним тягарем спадає на трудовий народ, а особливо на селянство. Селянин уважається самостійним господарем. На перший погляд здається, що він від своєї праці мусить одержувати не тільки повну її вартість, як її одержує при сприяючих умовах фабричний робітник, а ще й той лишок, додаткову вартість, которую найманій робітник мусить дати хазяїну, а селянин міг би затримати для себе. Але ми знаємо вже, що діється ся цілком інакше. Зубожене селянства погано віdbивається і на робітниках. Шукаючи заробітків, селяни ідуть до міст і згоджуються ся робити хоч за беззін, терпіти всякий утиск і самоволю з боку хазяїв. Хазяї користаються з цього, щоби поставити до праці замість упертих робітників та страйкарів зголоднілих та покірних бідарів-селян. Таким чином зростає утиск робітників, і хазяї тішать ся. Зубожене селян причинюється до зубоження робітників. Цар-голод спільнім ланцюгом приковує селянина та міського робітника до каторжної тачки невільничої праці на користь капіталістів, правительства і всіх лихварів.

Ось через що у рільників-селян, що не користають з чужої праці, і у найманих робітників ті самі спільні вороги — капіталістичне господарство і царське самодержавство. І дійсно, яке тільки лихо не викликається ся капіталістичним господарством? Яке не завдачує йому своєї сили? Нема на світі такого лиха, котре не було б або безпосередно викликане капіталізмом, або принаймні збільшене його впливом — опріч хиба смерти, котра вже від природи призначена для кожного. Але її смерть далеко частійше заглядає до убогих, робочих частин міста, ніж до тих ча-

стин, де живуть люди заможні. Особливо се справедливо відносно дітей; не маючи через убожество батьків потрібного догляду, доброї і здоровової поживи, теплої одежі — діти в убогих родинах мрут як мухи. Всякі хороби, особливо заразні, насамперед роблять собі гнізда в найбільші залюднених частинах міст, де в бруді і тісноті тулять ся нуждари, в сутеринах та халупах, де вони тиснуть ся, як оселедці в бочці. Те саме, тільки в іншій формі, бачимо і по селах: тіснота, бруд, погана пожива, темнота — тягнуть за собою хороби і нещастя. А коли завитає голод, то вже неминуло підуть такі хороби як тиф і цинга, котрі тисячами женуть людей у гріб. А зверімо ся до великих міст — позолочених столиць царя-голода. В їх темних та вохких сутеринах, де гніздить ся нужда, де робітничі родини живуть ціле життя без світла і повітря, в бруді та вохкості — там смерть і хороби справляють свої бенкети. А в великих фабриках та заводах, де на розказ царя-голода робочий люд віддає останню кервавицю — там надривають ся сили, исують ся легкі, сліпнуть очі, скорочується жите працюючого люду і його змучених жінок та дітей. Таким чином навіть такі природні нещастя, як смерть, старість та слабість — в величезній мірі збільшуються від панування капіталістичного господарства і витвореного ним убожества народу. А скількиж є тих нещасть, котрі походять від людських учинків! Всі вони беруть початок з того самого жерела — з капіталістичного господарства, з панування богатого над убогим, сильного над слабим. Спинімо ся на кількох фактах життя, щоби краще вияснити се собі.

Тисячі людей сидять у нас по вязницях; майже 30.000 людей що року судить ся в ріжних судах, з них більша частина засуджується на заслане, або на тяжкі роботи. На удержані такої величезної кількості злочинців — на будову вязниць, купно арештантської одежі, на кайдани; на удержані сторожі, на перевозувані вязнів з місця на місце, нарешті на удержані ріжних доглядачів і стражників — видається у нас майже 15,000.000 руб. річно. Звідкиж береться се вій-

сько “нешасливих”? Цар-голод — ось хто жене людей. Нема роботи день, нема другий, надходить голод, і чоловік з розиуки йде на злочин; коли приходить неурожай і голод, а ні звідки нема допомоги, коли діти, як мухи вмирають від голоду, тоді батьки та матері готові на всякий злочин, щоб тільки не чути дитячого голодного плачу. Тепер стверджено, що в голодні часи вязниці переновняють ся. А скількиж разів буває так, що по великих містах люди роблять злочини умисно на очах усіх, щоб тільки дістати ся до вязниці. Роблять злочини найбільше селянє та робітники, позбавлені заняття та заробітку; у вязниці призвичають ся до безчинного життя і переходятять цілу науку злочинів. У нас право суверо карає незначні злочини, зроблені з холоду і голоду, але інші злочини — злочини велики, котрих є далеко більше, ніж дрібних злочинів — часто лишають ся без кари. Адже крадуть на кождім кроці спритні і оборотні купці — крадуть з цілим спокоєм, і ніхто їх за се не карає, хоч про се знає кождий; а фабриканти, щоrabують працю робітників, а пани, що окрадають селян — тих всіх не видко в вязницях, на них видко ще черга не прийшла.

Непомірне богатство і жите чужим коштом викликають не менші, але богато більше ріжних злочинів, ніж сурова нужда. З якого боку нії розглянути капіталізм, скрізь він веде до розпусти, злочину, смерті. Злочинці сидять по вязницях; то переважно мушини — жінок там менше. Жінок цар-голод посилає на улицю, до публичних домів, де вони продають своє тіло, де гинуть в розпусті від огидних хороб. В Парижі на кождих 8 жінок припадає 1 проститутка. В Москві самих зареєстрованих проституток налічується 20.000, а поза ними стоять купи тих нещасливих істот, котрих не знає поліція. Не ліпше в Петербурзі, а особливо по торговельних містах — в Одесі, Ризі і Варшаві. Нужда жене дівчата до великих міст, де дістають ся вони в руки богатих та розпустних паничів і гинуть тисячами. Виховавчі заклади рік річно приймають десятки підкіннених дітей, з котрих виживає

і виходить в люде тільки мала купка. Хтож у сьому винен? Ми знаємо вже тепер відповідь: то капіталізм, котрий хапає людий в свою огидну пащку, исує їх своїм нікчемним отрутим диханем. А бороти ся з ним незвичайно тяжко при тім розбитю, котре витворилось під утиском капіталізму і правительственної самоволії. Трудовий нарід завсігди намагав ся і намагається ся видерти ся з під сього утису, та досі ще за надто міцно стоять устрій в державі "царя-голода" Правительство і цар підтримують богатих і віддають їм на поталу убогих. По стороні богачів стоять сила війська, наука, знанє, вільний час, по стороні убогих тільки спільна недоля, спільні терпнія і вічна боротьба за кавалок черствого хліба. І як тут памятати про потребу розвитку і освіти людини, коли боротьба за істнуванє захопила всі сили людини? Та подивітесь навколо себе, і ви побачите, що в усій сучасній суспільноти від найнижчих і до найвищих верств кипить безперестанна міжлюдська боротьба, війна всіх проти всіх, боротьба за богатство, власті, а найбільше за черствий кавалок хліба. Боротьба, в котрій люде забувають про ріжницю між правдою і брехнею, честю та безчестем, — веде до страшенної розпусти, до жорстоці і незлічимих нещасть. По селах селяне воюють між собою за ті кавалки землі, які лишили їм цар і пани, і біуть ся як мухи в павутині, яку розстелили на них ріжні сільські глитаї і купці. По містах робітники відбивають один від одного заробіток, на перебій продаючи свою робочу силу підприємцям, котрі без сорома користають з їх зліднів і змушують їх робити на себе 10, 12 і навіть 14 і більше годин за мізерну плату. Дрібні майстри того самого ремесла готові один одного втопити в ложці води, щоб позбавити ся зайвого конкурента, щоб перетягти до себе заказчика. Теж діється ся між дрібними купцями за покупця. Дрібним майстрам і крамарям загрожує конкуренція великих скlepів, котрі їх руйнують і примушують ставати приказчиками (субектами), найманими майстрами, або навіть звичайними робітниками у тих самих хижаків, котрі видерли з їх

рук, можливість провадити самостійне житє. Та ѿ сї великих, пажерливі хижаки виступають разом тільки тоді, коли треба краще затягти нетлю на шию ослабленого суперника, коли треба міцніше натягти мотуз, яким вони притягли до себе несвобідний робочий люд. Між собою вони безупинно гризути ся за зиск. І таї, фабриканти і кунці теж воюють між собою і силкують ся видерти один від одного ту здобич, яку вони награбували у працюючого народу.

Що дало замість цього капіталістичне господарство? Воно збільшило до неймовірних розмірів видачність праці. А з її збільшенем — зменшився неробочий час у робітників, і збільшила ся кляса людей що живуть коштом народної праці. За давних часів усі дани і здобичі, які князі брали від підвладних громад, ледво вистарчали на удержання князя, його дружини і, може бути, ще невеликої кляси — духовних осіб. А тепер народня праця удержанує царів (та ще їй як удержанує!), їх міліонове військо, урядників, капіталістів і т. д. — ціле військо пявок, що тягнуть кров з народного тіла. Збільшене кляси людей, що живуть коштом чужої праці і не турбують ся здобуванням собі насущного хліба, повело до того, що багато з членів сї кляси заповнивали свій вільний час розумовою працею. Се вони розвинули всякі науки та уміlosti, котрі ставлять людський рід вище від всіх інших живих істот. Та все се куплено дорогою цілого життя міліонів робітників. Правда, людський розум, науки, всякі уміlosti стоять високо, але для робітників усі сї гарні річи недоступні: вони існують для невеликого числа людей, що живуть з чужої праці. Для робітників одно тільки є — робити до крівавого поту. Всї сї успіхи тримають ся на спині робітників — час тепер і робітникам з них покористати ся. Видачність праці тепер величезна, хай же і робітники мають вільний час для розумових занять. Тепер для нас стануть зрозумілі всі ті явища житя, котрі вражаютъ нас з першого погляду своєю суперечністю. Ми тепер знаємо, хто працює і хто нї, хто голодує і хто розкошує. Ми знаємо, як се дієть ся. Для нас зрозу-

міло, чому робітниківі доводить ся тиняти ся світами за кавалком хліба. Нарешті для нас зрозуміло, яку ролю грає при теперішніх порядках цар-голод. Він бере свою владу над людьми в капіталістичному господарстві, при котрому існує загальна війна, конкуренція всіх проти всіх, при котрій людина для людини ворог. Тепер подивімо ся, як можна властувати людське господарство на інших підставах, де не буде вже всіх лих капіталістичного господарства.

РОЗДІЛ IX.

Соціалістичне господарство.

З усіх лих, котрі спадають на людській рід, одні лиха залежать від причин чисто природних (наприклад смерть від старости), другі залежать від людських порядків, від людських відносин. Перших не можна знищити, але тільки ослабити, бо вони закони природи, другі можна і треба знищити. Оборонці капіталістичного господарства силкувалися довести, що воно — теж закон людської природи, що знищити капіталістичне господарство не можна так само, як знищити смерть. Хай через се робітники несуть, свій хрест, а капіталісти свій. Для панів-капіталістів їх хрест звичайно дуже легкий. Опірч утіх вони від нього нічого не почувають; через се вони обома руками тримають ся за думку про те, що капіталістичне господарство — закон природи, і кричать “гвалт”, як тільки мова йде про зміну істнущого ладу. На се оборонці робітничої кляси — соціалісти слушно пояснюють їм, що природа не творить одні руки для постійного неробства, а другі для постійної праці; одно черево для всяких вишуканих страв, а друге для хліба з полововою; природа не витворює капіталістів і робітників. Вона творить просто людей; через се і в житю люди повинні бути рівні. А коли ми в житю бачимо зовсім що інше, природа тут ні при чому. Не природа утворила капіталістичне господарство, а люди: через се люди можуть і мусять змінити його, коли

воно показується для більшості людскості тяжким хрестом. Виходячи з такої засади, соціалісти думають, що треба утворити цілком інший порядок господарства — порядок **соціалістичного** господарства, при котрому будуть неможливі всі ті лиха, котрі походять від капіталістичного господарства. Підставою капіталістичного господарства і заразом усіх нещасть робітничої класи — служить наймана праця і конкуренція. Ми вже бачили, що перед капіталістичним господарством буде господарство дрібних продуцентів, при котрому кождий господар мав знарядя продукції. Потім всячими насильствами та неправдами витворців відірвано від засобів продукції — з одного боку утворила ся класа капіталістів, з другого — “робочі руки”. Ми бачили всі застрашаючі наслідки такого ладу. Через се першою і головною підставою соціалістичного господарства мусить бути відсутність найманої праці. Робоча сила, а з нею й особа робітника, не повинна продавати ся як товар. Та щоби робітник міг не продавати робочої сили, він мусить мати в своїму розпорядженню знарядя продукції. Таким чином, здається ся, людськість мусить повернутися до того, з чого вона почала: як в стародавньому господарстві витворець і знаряде продукції складали одну цілість, так і в новому соціалістичному господарстві витворець не буде відірваний від знарядя продукції. Та істнує глибока ріжниця між господарством дрібних витворців і соціалістичним господарством. При суспільному поділі праці, кождий витворець виробляє в своїму господарстві один продукт, при чому окрім витворці (слюсарі, шевці і т. д.) не вступають між собою в союз для полегшення продукції. Таким чином дрібне господарство позбавлене всіх користей співробітництва і мануфактурного поділу праці, і ми вже бачили, в яких величезних розмірах мануфактурний поділ праці збільшує її видатність. Коли тепер людськість повернула ся від разу до дрібного господарства, вона мала би величезні утрати. По 1-ше, зменшила ся би видатність праці; по 2-ге, всі знарядя продукції, витворені при ка-

піталістичному господарстві, всії сї фабрики і машини довелося б кинути, бо не можна їх поділити між дрібними витворцями, ні ужити інакше, як за помічю спільної праці. Ось через що нове господарство не повинно бути господарством окремих дрібних витворців, при котрому кождий витворець окремо для себе володіє знаряддями продукції. Нове господарство буде суспільним, (соціалістичним) господарством, при котрому витворці будуть користати з усіх добрих сторін співробітництва і мануфактурного поділу праці. Западто дорогою ціною купила людськість всії поліпшення, зроблені капіталістичним господарством, всю цівілізацію, щоби від разу відмовити ся від них і вернутися до первісного стану. Капіталістичне господарство сполучує богато робітників в одній якій небудь продукції, на одній фабриці, примушує їх робити гуртом, робить їх працю суспільною, збільшує сим видатність праці. Запроваджене машинами повинно полегшити і скоротити працю робітників. При капіталістичному господарстві запроваджене машини не зменшує праці всіх робітників, але одну частину зовсім позбавляє праці і викидає на вулицю, а для другої частини робітників удовжує понад міру робочий час. Машини скорочують і полегшують працю робітників, але при капіталістичному господарстві машини являють ся найлютішими ворогами робітників. При соціалістичному господарстві продукція лишається така сама як і при капіталістичному господарстві, себ-то праця робітників буде спільна, суспільна, бо тільки при суспільній праці можливе прикладане машині і взагалі велике поліпшення, що роблять людську працю незвичайно видатною. Та коли знарядя праці будуть належати до всеї суспільності, себ-то до тих, хто працює, тоді і додаткова вартість, яку вони вироблять, теж буде належати до них. В сьому лежить уся суть соціалістичного господарства. Капіталістів не буде, і цілюю продукції буде не зиск, а заспокоєння потреб людини. Через се при соціалістичному господарстві запроваджене машини не буде викидати "зайві робочі руки" на ву-

лицю, а для решти удовжувати робочий день, але для всіх робітників скоротити робочий день і полегшить працю. Коли на якій небудь фабриці працює 100 чоловіка, а винайдена машина може заступити 50 чоловіка, то при соціалістичному господарстві запрощене машини не викине сих зайвих 50 чоловіка на вулицю, але зменшить у двоє робочий день усіх 100 чоловіка. Таким чином, щоби позбавити ся всіх лих капіталістичного ладу, товарового господарства і конкуренції, треба скасувати приватну власність на знарядя і засоби продукції і зробити їх спільною власністю всіх працюючих. Треба скасувати окремі приватні господарства і запровадити натомість спільне величезне господарство, в котрому всі працювали на спільну користь. Треба скасувати товарове господарство, продукцію для купії-продажи і запровадити натомість продукцію для загального споживання.

Коротко кажучи треба запровадити соціалістичний лад.

Та чи можна запровадити соціалістичне господарство? Чи дійсно суспільність зможе забезпечити кожного, як слід, узявши на себе клопіт дбати про загальну працю для загального добра?

Учені прихвостні богачів кажуть, що коли б зібрали богацтва цілого світа і розділіти їх рівно між усіма, всі ледве ледве могли б животіти. Звідси вони виводять, що убожество, — се неминуче лихо. За теперіших порядків, кажуть вони, справи стоять країше: принаймні деякі забезпечені працею інших і можуть посувати наперед науки, уміlosti, робити нові винаходи та відкриття, котрі збільшують видатність праці. Змусіть — кажуть вони, всіх працювати однаково — наука і видатність праці підупадуть, людність по давному буде збільшувати ся, і незабаром запанує загальне убожество і озлоблена боротьба за кавалок хліба. При сучасній нерівності істнueє богато страждань, та такий уже світ; а запрощене загальної рівності занапастило би світ.

Подивімо ся, чи се так. Вилічено, що в освічених країнах Європи і деяких інших частин світа що ро-

ку вироблюється всяких продуктів і товарів на 89. 630.000.000 рублів. На кожну людину припадає річно 208 рублів, значить, на родину з 5-ох чоловіка — 1040 рублів. І се не так уже мало. Та ми брали всії ці країни разом а візьмім освічені країни. В Англії припадало би річно на родину 1685 рублів, а в Америці — 1950 рублів. Се вже й зовсім не зле.

Та хиба соціалізм лежить в тому, щоби зібрати і рівно поділити всі тенерішні доходи? Зовсім ні. Тепер працюють не всі, значна кількість людей живе, нічого не роблячи, дуже багато людей займається безпожиточними справами, а часом і зовсім шкідливими.

В часі спокою на кожних 100 чоловіка здорової робочої людності, 3—4 чоловіка, в часі війни навіть 10 чоловіка, відривається для війська від корисної праці. Се все найкращі робочі сили, і замість того, щоб воши своєю працею удержували людність, доводиться людності удержувати їх своєю працею. Тепер з рільництва і ремесла живуть тільки три четверті частини людності. З одної чверті значна частина займається торгуванням, лихварством і подібними заняттями, котрі нічого не додають до богацтва країни. А скільки народу служить ледачим панам і вдоволяє їх забаганки! Ми вже бачили, як часто при сучасному ладі бувають торгово-промислові крізи. Скільки людей лишається ся тоді без роботи! Скільки товарів исується, не знаходячи покупців! Вилічено, що самі тільки безпосередні банкроцтва під час крізькоштуєтуть країну 5 руб. на кожних 100 руб. капіталу! А скільки дурно тратить ся робочих днів під час страйків, без котрих годі обйтися при теперішніх порядках! В 1901 р. в Росії під час страйків страчено, по відомості міністерства фінансів, майже 100.000 робочих днів. А скільки люду в звичайних обставинах лишається ся без праці! Ясно, що при хоч трохи розумнійшому розкладі праці доходи кождої країни повинні незвичайно зрости. Капіталістичний лад шкідливий для людськості, і кождий зайвий день його існування несе для неї величезні страти.

Візьмім видатність праці. Хиба за соціалістично-го ладу вона б не почала зростати далеко швидше? Капіталістичні порядки, як ми вже бачили, дуже затримують зростів видатності праці. Візьмім наприклад рільництво. Воно ледви розвивається, і в сьому нема нічого дивного. Кому поліпшувати рільництво? Наші селянини забитий, неписьменний, убогий. Ледве він здобуде зайву копійку, її видушать з нього зборщики податків (закутори), або зручно видурить спиритний глитай. Чи ж можна при подібних обставинах думати про поліпшення систем і способів продукції? Звідки візьме селянин потрібні для цього засоби? Копирсає він собі виснажену, непіддобрлену землю, кидає погане зерно і чекає, що дасть йому погода. Звязаний податками, малоземеллем, високою арендою працею, вічним безгрішем, задовженістю, не помірними процентами, продаючи все за безцін і купуючи все тричі дорожче, — селянин не може випростатись, не може вибити ся з під влади землі; його існування вічно висить на волоску, воно залежить від усіх випадків та примих природи.

З другого боку для великих власників часто нема користі робити які небудь поліпшення, бо вони дого коштують і вимагають обережного поводження виученого робітника. А коли такого робітника нема де взяти, і коли натомість можна мати за безцін селяніна, готового обробляти панські лани своєю худобою, своїм плугом, своєю бороною, або, коли можна без всякої турботи здати землю тричі дорожче за гроши, або за частину врожаю тому самому робітнику, то нашо колишньому панові селянських душ дбати про видатність праці, коли він до ніякої корисної роботи не привик, коли він уміє тільки проживати, а не наживати. Страшно і подумати, яку величезну шкоду і для всієї людності роблять такі порядки. Але і при такій невеликій видатності праці сільські господарі ще нарікають на надмірну продукцію збіжжа, на низькі ціни і дуже часто зменшують кількість управної рілі.

В тих небогатьох благословенних кутках, де, або

рільник міг вільно відітхнути, взяти ся як слід до поліпшення свого промислу, або, де земельні власники не мали можливості безпосередно грабувати селян, а мусіли звернути увагу на поліпшеннє способів оброблення — в таких кутках уже й тепер ми бачимо справжні чуда людського розуму і рук.

При теперішньому пасінні корів на звичайних лугах пересічно на одну корову потрібно 3 десятин. При штучному обводненню лугів можна випасти голову худоби менше, ніж на одній десятині; при сіянні трави, уживанню на пашу бураків та іншого в деяких місцях уже тепер уміють випасати до 5-и голов рогатої худоби на одній десятині, а на кращих землях люди умудрялися випасати на одній десятині 8—10 корів.

Тоді як для нашого селянина урожай в 5 — 6 четвертей з десятини являється ся добрым, на півночі Франції є рільники, що держують від 15 до 19, а в деяких особливо добре обставлених господарствах, навіть до 56 і 28 четвертей — на одній десятині землі таким чином в тих випадках може мати удержане 12 чоловік. Звичайно, вони оруть землю поліпшеним, иноді паровим плугом; а в друге переорюють і боронують; беруть насінє з під машини до сортования; насінє не сіють, а при помочі особливих приладів садять рядами, обводнюють і піддобрюють землю річами, про котрі наші селянє нечували і не швидко може їх почують...

Під Парижом огородники часто платять за землю арендної плати на наші гроши 700, 800, 1000 руб. за десятину. Яким чином вони можуть виплачувати таку величезну суму? Тільки довівши видатність праці до незвичайної висоти. Вони, можна сказати, самі роблять собі землю і погоду. Піддобрюючи і підщущуючи землю, вони одержують особливий легкий садовий ґрунт — не землю, а золото; в ліпших господарствах огородник по скінченю арендного контракту увозить з собою всю землю. Вони сіють під склом, покривають ростини скляними рамами, роблять теплиці і огрівають їх; особливими приладами глибоко

прогрівають землю. Один з таких огородників на про стороні землі 46 сяжів довгій і 50 широкій --- біля десятини --- одержує річно 670 пудів моркви, 6000 кочанів звичайної капусти, 3000 цвітної, 5000 кошів помідорів і т. д. і т. д. --- усього коло семи з половиною тисяч пудів ріжких овочів.

Правда, ми казали про виїмкові випадки. Та воно виїмкові і рідкі тепер. А завдане соціалізму саме в тому і полягає, щоби дати всім людям ті сприяючі умови для праці, при котрих сі виїмкові випадки стануть звичайними, і всім людям буде забезпечений цілковитий добробут і щастє.

Бачучи такі чуда людського розуму і уміlosti, можна тільки посміяти ся над людьми, котрі кажуть, ніби то через те так богато убогих, що за багато розвело ся народу і на землі стало їм тісно. Ні, лиха та нещастя так багато є через те, що теперішні порядки пригиблиють людей убожеством і темнотою, катаржною невільничою працею; іх повертають в робочу худобу, їм не дають заволодіти природою, опанувати її. І се не тільки в рільництві є; те саме, тільки в меншій мірі, ми бачимо і в фабричній промисловості. І там капіталістичні порядки не дають відповідного простору для збільшення видатності праці. В Росії наприклад капіталісти ще не мають користі запроваджувати багато машин, які вже запроваджено в Англії. Через що? Бо в Росії робочі руки дешевіші, ніж там. При соціалістичних порядках можна було би зараз запровадити богато машин, для котрих тепер нема і не може бути місця. Коли машина заощаджує більше праці, ніж скільки треба витратити на її виріб, вона вже буде корисна при соціалістичному устрою. Не те ми бачимо тепер. Тепер капіталістові не теж важне, скільки машина заощадила праці, а те, скільки заощадила вона їому оплаченої праці. А оплачує він тільки частину праці своїх робітників. За машину капіталіст мусить заплатити її дійсну вартість, а за працю робітників — тільки половину її вартості. Ось через що капіталістичний порядок затримує поширене і прикладане богатство машин, затримує зрост ви-

датності праці. І тільки соціалістичний устрій дасть їй повний простір.

А скільки ж здібних людей гине марно, скількох нищить брак освіти! Ті нечиселенні самоуки з просто-го народу, котрі якимсь чудом здобули собі дорогу до знання, дивують світ своїми відкриттями. Їх подивляють, їх славлять, але не думають про те, що, може бути, ще більше так само здібних і талановитих людей гине для суспільності під тягарем катаржної праці, що збогачує нечиселену клясу людей, ні до чого нездатних ледарів.

І тільки соціалізм розкує ті кайдани, що сковують людський розум, розбуркає ті богаті сили і здібності, які тепер спяять в народі, і незвичайно збільшить владу людини над природою. Теперішні чуда видатності праці будуть видавати ся діточкою забавкою в порівнанні з тим, що дасть соціалізм. Та не будемо говорити про будучину. Уже і сучасна видатність праці зросла на стільки, що при правильному провадженню загальної господарки, можна було би забезпечити кожного всім тим, що потрібне для розумного людського існування. Один німецький вчений, приятель робочого народу, зробив докладний обрахунок для німецької держави, скільки людей повинно робити і скільки саме часу, щоб забезпечити всіх громадян шістьдесят міліонової держави усіма продуктами рільництва, промисловости, ремесл і колоніального господарства (чай, кава і т. д.). В своїму обрахунку він узяв на увагу тільки теперішню пересічну видатність праці, хоча дуже добре знов, що ся видатність що року збільшується. Він запитав себе: якого добробуту може нарід отримати тепер, і скільки він мусить витратити на це праці? Коли ж видатність праці в будучині збільшиться, зрозуміло, що її добробут теж збільшиться і треба буде працювати ще менше. Ось що виходить з його обрахунку.

Щоби забезпечити шістьдесят міліонову людність усіми річами, потрібними для доброго життя, досить, щоби п'ять міліонів мужчин і три міліони вісімсот тисяч жінок робили що року не більше як 8

годин на день. Разом потрібно, значить, вісім міліонів вісімсот тисяч робітників і робітниць, себ то приблизно одна сена частина всєї людності. Інакше кажучи, праця одного робітника може давати добре удержане для сімох чоловіка. Щоб справедливо працю ділити між усіма конечну для суспільності працю вистарчає наприклад запровадити загальну трудову повинність, котра тягнала б не більше 10-и літ для мушчин і не більше 7-и літ для женин, наприклад від 17 до 27 літ для мушчин і від 17 до 24 літ для жінок. До 17 літ усі вчилися б на громадський кошт в школі і одержували б там розумну освіту і виховане. Потім всій йшли на трудову службу, і по скінченю її мали б поганіше удержане, на котре могли б цілком добре жити разом з дітьми, доки вони не підуть на трудову службу. Колиб хто, опріч конечних річей, забажав ще мати річі роскоші, він міг би по скінченю своєї служби, вступити до вільних ремісничих союзів, де разом з іншими виробляв би річі роскоші після свого уподобання і смаку. Таким чином 10 літ праці мужчин і 7 літ праці женин могли би забезпечити цілій родині гарне удержане на ціле жите. Мужчина і незамужна жінка, вислуживши термін обовязкової суспільної праці, мали би повну волю в розцвіті літ і сил і могли би уживати свій час або на дальшу працю, щоби ще збільшити рівень свого добробуту, або тільки на розумовий розвиток та ріжні втіхи, коли хочуть задоволити ся таким достатком, який тепер мають пересічно заможні люди. Сього ще мало. Шістъдесять міліонова людність має п'ять міліонів триста тисяч мужчин і коло чотирох міліонів жінок, що становить разом дев'ять міліонів триста тисяч людей, здатних до праці. А тому що треба тільки вісім міліонів вісімсот душ, то можна було би річно біля шестидесяти тисяч людей увільнювати від обовязкової праці (трийцять тисяч мужчин, що за десять літ дасть триста тисяч, і трийцять тисяч жінок, що за 7 літ дасть двіста десять тисяч, а разом п'ятьсот десять тисяч). З сього прівілею могли би користати найталановитіші люди, які забажали посвя-

тити ся науці і штуції, щоби пізнійше принести користь сусільності своєю просвітною діяльністю.

Дуже легко було би опріч того зробити так, що би трудова служба, котра буде відбувати ся при найкращих і найбільші корисних для здоровля умовах, не була подібна до сучасного життя в касарнях, щоби було яко мoga більше свободи при виборі заняття і місця служби. Було би занадто довго оновідати про потрібні для сього заходи. Для сього була би потрібна ціла книжка. Зауважимо тільки, що виконавці найтруднійших і найнеприємнійших робіт могли би користати з ріжких полекш, як наприклад коротший робочий день, або менша кількість літ трудової повинності, а коли не зважаючи на се, не знайшлося б до сить охочих, сї роботи виконували би усі по черзі, або по жеребку. Усе се, як ми зазначили, відноситься до німецької держави, числячи її людність в шістьдесят міліонів. Легко зрозуміти, що справа зовсім не змінить ся, коли ми зробимо обрахунок для якої іншої держави з довільним числом мешканців, господарство котрої подібне до теперішнього господарства німецької держави. Скрізь буде те саме. Десятилітньою повинністю праці для мужчин і семилітньою для женищин можна буде при соціалістичному устрою осягнути незвичайно високий розвиток освіти і забезпечені всіх на ціле житє.

В соціалістичному устрою кождий з радістю буде відбувати свою працю, котра стане для нього жерелом вільності, незалежності, щастя і цілковитого достатку. В соціалістичному устрою не буде дармоїдів, що нічого не роблять і живуть коштом чужої праці, не буде також і убогих, що угинаються під ярмом невільничої праці — всі будуть працювати стільки, скільки належить, і достатку вистарчить для всіх. Не буде також того, що бачимо тепер на кождім кроці, що побіч склепів, де поліції угинаються від убрања і обуви, ходять півголі і босі робітники, що своїми руками виробили сю обуву і одежду; що перед величезними вікнами пекарень, реставрацій та споживчих скlepів блукають півголодні люди праці, що часом не

іли по кілька день. Не буде її того, що завсігди буває тепер: в крайній голод, а з неї куці вивозять збіже за границю; тисячі міліони людей не мають порядного убрання, а купці та фабриканти матерії нарікають, що за багато виготовлено товару і нема для нього збуту; що в цілих областях лютує голодовий тиф, а великі господарі зменшують засіви і заміняють ріло на луги — кажуть, що ціни на збіже зменшилися, що збут за малий і засів не оплачується.

Тільки визволивши ся з під ярма і невільничої праці, людина застановить ся над тим, що не з самого хліба живе людина, що треба дати поживу і своєму духові. Тільки тоді в усіх людей ясним полум'ям вибухне бажання знання, тільки тоді людина зрозуміє всю привабливість науки, де людський розум вдумується в усі твори природи, розкриває її таємниці і тішиться тим глибоким змістом, який вона знаходить в усьому, що її оточує; тільки тоді людина глибоко відчує всю велич краси, навчиться розуміти, цінити і знаходити її скрізь — в зоряному небі і в гірських вершинах і в безмежному морі, і в барвіній зелені піль і лугів і в тайниках людської душі.

Визволивши ся від усіх поганих бажань, викликаних куплею-продажю і боротьбою з біжкім за існування, людський дух відродить ся, стане чутливішим до духового життя біжкіх, бо в сих біжкіх він буде бачити не своїх ворогів, яких треба бояти ся і поборювати, але своїх приятелів і товаришів праці, з котрими приємно працювати разом для загального добра.

Ще богато відбудеться великих перемін з унаджком держави “царя-голода”, коли настануть держава “Визволеної Праці”. Не легко буде здобути сю нову державу, але працюючий люд все ліпше її ясніше починає розуміти, що має в своїх руках могутню, незломну силу. А коли він остаточно се зрозуміє, тоді скине з себе царську, шляхетську і купецьку неволю і з гордо піднесеною головою вступить до нової держави “Праці і Вольності!”.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ
ЧИТАЙТЕ

„Робочий Народ“

ОРГАН УКРАЇНСЬКОЇ СО-
ЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАР-
ТІЇ В КАНАДІ.

ВИХОДИТЬ ДВА РАЗИ В ТИЖДЕНЬ
Річна передплата \$2.50

Адрес:

“Robotchyj Narod”
BOX 3658
Winnipeg Man. Can.

РОБІТНИЧЕ СЛОВО

»Робітниче Слово« є видаване робітниками в ціли ширеня просвіти і правдивої, без жадних буржуазних закрасок, соціалістичної науки.

"Робітниче Слово" від початку свого існування стоїть твердо в обороні робітництва і ані раз не сходило з своєї соціалістично-інтернаціональної позиції.

»Робітниче Слово« виступає проти всіх дурнівствів і ворбгів робітництва без огляду хто оний таکі.

Робітницє Слово містить ріжні користні і цікаві статті, після найновійших напрямків соціалістичної науки, про політику, про справи робітничі і -хліборобські, подає статті наукові, поучаючі, оповідання, поезії, новини з Америки, старого краю та з цілого світа. Всьо писане в »Робітничім Слові« дуже зрозуміло і приступно для кожного. »Робітниче Слово« піходить тижнево, що суботи.

Предплата на »Робітниче Слово« виносить: на цілий рік \$1.50, на пів року 80 центів. За границею: на рік \$1.75; на пів року 90 центів. Предплату належить слати на слідуючу адресу:

ROBITNYCHE SLOVO

BOX 64

TORONTO, CANADA.

Оказове число висилаємо кожному даром.

КНИЖКИ НАШОГО ВИДАНЯ

Новітна суспільність і церква	35
Народність і її початки	25
Нова євангелія	15
Нація як правна ідея й інтернаціонал	20
Селянство і Соціал-демократія, ...	40
Соціалізм а патріотизм	15
Словар чужих слів, котрий числити поверх 12.000 слів	\$2.00
З відки взяв ся чоловік?	25
Чому жінщини жадають політичних прав ..	15
К. Маркс, його життя і наука	15
О походженню нашого Бога	15
Цар Голод	35
Як і коли люди научились говорити на свої мові	25
Замовленя і належитість просить ся слати на адресу:	

“ГОЛОС ПРАВДИ”

119 E. 7th Street,

New York, N. Y.

НОВІСТЬ!

Читайте!

НОВІСТЬ!

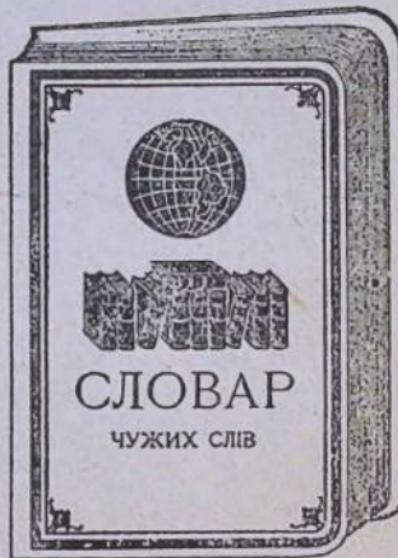
ВЖЕ ВИЙШОВ З ДРУКУ І ПРОДАЄТЬ СЯ
КИШЕНКОВИЙ СЛОVAR ЧУЖИХ СЛІВ

в котрім містить ся поверх 12.000 слів, 366 сторін дрібного друку. На тонкім міцім папері. В шкіряній оправі.

СЕЙ СЛОVAR потрібний вам кожного дня. Читаючи книжки або газети ви находите богато чужих і незрозумілих слів. Маючи наш словарець, ви кожного часу можете вишукувати з него кожде незрозуміле слово.

Сей Словар єсть удачно сконструйований і практичний для кожного Українця. Форма така мала, що Словарець дається ся вигідно носити в кишені.

Купіть сей Словар як найскорше, щоб не зголосились тоді, як наклад вичерпається. Замовлення і моні-ордери просимо посылати на адрес:

HOLOS PRAWDY

119 E. 7th Street,

New York, N. Y.